SŐTÉR ISTVÁN

POLGÁROSODÁS ÉS NEMZETISÉG

Az 1848-as forradalmak bukása után Európa-szerte kiáltóan ütköztek elő a kapitalizmus ellentmondásai; a liberális ideológusok, a forradalmak új szakaszától tartva, a polgárosodás, a kapitalista rendszer valaminő „egyensúlyán" kezdtek gondolkodni, s a „nyugalom" intézményes, elméletileg is átgondolt biztosítására törekedtek. Guizot forradalom utáni írásaival kezdődik a liberálisok egyensúlykeresése, s ennek a törekvésnek adnak korai visszhangot a magyar liberálisok, a volt centralisták is. Közülük is elsőként Kemény Zsigmond, akinek „súlyegyen"-elmélete a 48 utáni liberális ideológia sajátos jelentkezése. A nyugati liberálisoknál nem találkozhatunk az egyensúly végső bizonytalanságának olyan sejtelmeivel, a fenyegetettségnek olyan érzeteivel, aminők Kemény eszme-rendszere mögött megbújnak. Azt a fajta szorongást, melyet lehetetlen ki nem éreznünk Kemény elmélete mögül, a nyugati liberálisok alig ismerik. A kudarc, a katasztrófa előérzete teszi hajlamossá Keményt a tragikus szemléletre, — még amidőn átmenetileg bizakodónak látszik is.

Eötvös állam- és egyensúly-eszménye

Ezt a szorongást, ezt a sejtelmet nem találjuk meg Eötvösnél, aki ugyancsak egyensúlyt keres, de az ellentmondások feloldásának olyasfajta, feltétlen és bizakodó igényével, melyet néha nagyon is elvontnak, sőt, gyanútlannak kell éreznünk. Eötvös egyensúly-keresésének legteljesebb eszme-rendszere *A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az álladalomra* című, nagy államböl-cseleti művében (a továbbiakban: *Uralkodó Eszmék*) bontakozik ki, s későbbi röpiratai-ban csak a dualizmus gondolatának elfogadása által módosul némiképp. Az *Uralkodó Eszmék* első kötete 1851-ben, a második 1854-ben jelenik meg, s ez idő alatt Eötvös főként a nemzetiségről vallott nézeteit árnyalja, illetve idomítja hozzá a közhangulathoz. Emez ugyanis méltán ütközik meg az *Uralkodó Eszmék*nek, valamint a már 1850-ben napvilágot látó röpiratnak, az *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich*-nek „összbirodalmi" szemléletén. Abban a kéziratos vázlatban, melyet Eötvös még emigrációja idején, 1848 végén Münchenben kezd papírra vetni, teljességgel az „össz-

birodalmi" gondolat érvényesül: Eötvös nem a magyar nemzet, hanem az osztrák monarchia miatt aggódik, s Magyarország sorsául az összbirodalom egyik tartományának helyzetét fogadja el, „közös ügyekként" képzelvén el a hadügyet, a pénzügyet, a külügyet, a „kereskedelmi viszonyokat", sőt még a közlekedést is. A müncheni vázlat és az *Uralkodó Eszmék* párhuzamosak ugyan a Kemény röpirataiban *(Forradalom után, Még egy szó a forradalom után)* kifejtett gondolatmenettel, de Magyarország helyzetét, jövendő sorsát illetően Kemény sokkal helyesebb álláspontot képvisel Eötvösnél, aki „birodalmi patriotismust" sürget. Keménynek már röpirataiban ott bujkál a dualizmus gondolata, — Eötvös az osztrák birodalom „organicus egységét" sürgeti, s a magyar forradalom, a szabadságharc legsúlyosabb harcai idején a Habsburg-monarchia boldogulásáért aggódik. Kemény és Eötvös csak a forradalom és Kossuth elítélésében egyeznek meg a Világos körüli időszakban; Kemény is a „birodalom" érdekeit vizsgálja ugyan, de épp ez érdekek szerintinek hirdeti Magyarország nemzeti létének biztosítását. Eötvös viszont — ha átmenetileg is — elméletében feladja Magyarország nemzeti létét, illetve, ezt a létet a birodalom létének rendeli alá. Kemény röpiratai közvetlenül a magyar helyzethez kapcsolódnak — az *Uralkodó Eszmék*ben ez a helyzet közvetetten vagy burkoltan válik csak az író gondjává. A müncheni vázlatban és az *Uralkodó Eszmék*ben Magyarország nemzeti létét Eötvös szinte végképp feladta már. A müncheni vázlat megírása idején a magyar konzervatív főurak a Schwarzenberg-kormányhoz emlékiratokkal fordultak, melyek az osztrák birodalom erőteljes központosítását, s Magyarországnak tartománykénti kezelését sürgették. Ezek az emlékiratok tehát ugyanazt az álláspontot képviselték, mint Eötvös müncheni vázlata, s nem lehetetlen, hogy emennek létrejöttében is a Schwarzenberg-kormány kezdeményezése játszott szerepet, — noha nem tudunk arról, hogy ezt a vázlatot Eötvös ilyen rendeltetéssel kidolgozta, s bárhová is eljuttatta volna. A müncheni vázlat azonban tartalmazza már az *Uralkodó Eszmék* gondolatmenetét, mégpedig elsősorban a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség eszméinek „összeférhetetlenségéről" szóló felfogást, mely a nagy állambölcseleti mű kiindulópontja is.

Világos után a magyar polgárosodás helyzetét talán az jellemzi leginkább, hogy a jövőt mindenki kompromisszumos módon képzeli el, vagyis a 48 előtt fennállott lehetőségek és feltételek valamelyikének feladásával. Kossuth és a forradalom elutasítása éppúgy jellemzi Keményt, mint Eötvöst. A nemzeti függetlenség kérdésének háttérbe szorítása pedig Eötvösnél is, Vajdánál is fölismerhető. Az *Uralkodó Eszmék* részint a kompromisszum, részint az egyensúly tervét fejtik ki.

E kompromisszum, s ez egyensúly a liberális, kapitalista állam „modelljében" testesül meg, melynek eszményét Eötvös az *Uralkodó Eszmék*ben megteremti, s melyet a „nyugalomra" vágyó, 48 utáni társadalom menekvésének tekint. Eötvös a kapitalizmus (polgárosodás) előmozdítását tekinti legfőbb cél-

jának; úgy véli, ezt a célt a szabad verseny, az egyéni kezdeményezés szabadságának biztosítása („egyéni szabadság") révén érheti el leggyorsabban, s épp ezért, az „eszményi" államot az egyéni szabadság elve szerint kívánja létrehozni. Az *Uralkodó Eszmék* az államhatalom „korlátozását" írja elő, s az abszolutizmus államát éppúgy elutasítja, mint a „népfelség" elvén alapuló államot, melyet a francia forradalom következményének tekint a szerző. Eötvös tehát a lehető „legtisztább" kapitalista fejlődés módozatait keresi, mégpedig eléggé elvont módon, nemzeti helyett: összeurópai viszonylatban, bár a magyar helyzet tanulságait és követelményeit is — kimondatlanul — számon tartva. A kapitalizálódás, a polgárosodás az ő felfogásában immár a nép erőtartalékainak felhasználása nélkül, a nép közvetlen érdekeinek számon kívül hagyásával, s a demokratikus igények kirekesztésével valósulhatna csak meg. A kor magyar gondolkodóinak egy részénél a szociális kérdés a nemzeti egység politikájának érdekében, a nemzeti lét fenntartásának indokával szorult háttérbe (elébb ideiglenesen, majd végleg), — s íme, Eötvös gondolkodásában másféle célért, a polgárosodásért, az erőteljesebb kapitalista fejlődésért történik meg ugyanaz. A szociális kérdés hazai kirekesztésének elvétől Eötvösé csak annyiban különbözik, hogy ő legszélesebb, összpolgárosodási, összeurópai viszonylatban törekszik erre a kirekesztésre.

Abban az egyensúly rendszerben, melyet Eötvös a „nyugalom" érdekében kialakít, a dialektikának egy sajátos, statikus változata nyilvánul meg, s több jel mutat arra, hogy ez a szemlélet közös a Hegel utáni, német liberális történetírókéval. Eötvös hivatkozik is Gervinus nagy művének *(Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts seit dem Wiener Verträgen*, 1855—1866) bevezetőjére *(Einleitung in die Geschichte*... stb.), mely 1853-ban, tehát az *Uralkodó Eszmék* második részének megírása idején, külön is megjelent. Gervinus is a világtörténelemben az „örökös ingadozás" képét látja, az „ellenkező lendületek" között, melyek „minden egyes eszme, irányadó hatalom, avagy mozgalom túlsúlyát lehetetlenné teszik", s azért az uralkodó eszmék haladását csak oly módon ismerhetjük fel, ha „századok folyamát nagyban áttekintjük" (Hatodik könyv. I.). Eötvös szemléletében a dialektika merevebb formái mellett megtaláljuk majd az élőbb, mozgóbb formákat is.

De alapeszméje menthetetlenül a dialektikának merev felfogásán épül, s épp ezért, egyensúly-eszméjét bizakodó jellegében érezzük ábrándosabbnak, gyanútlanabbnak Kemény szorongásokkal és tragikum-érzetekkel kísért „súlyegyen"-gondolatánál. 1848 után a polgárosodás útjának — s különösképp a magyar útnak — aggódó, borús szemlélete az, mely reálisabbnak, indokoltabbnak bizonyul.

Eötvös egyensúly-rendszere állam és egyén viszonyának rendezését célozza, — ami egyet jelent az állam fennállásának és az egyén szabadságának biztosításával. Eötvös terve szerint egymással szembekerül és egymást egyensúlyban tartja a központosítás és az önkormányzat, az állam ereje és az

egyéni szabadság. Ebben az elképzelésben is a *mérték* kérdése a legfontosabb: Eötvös szerint a helyes mérték lehetővé teszi a modern polgárosodás ellentmondásainak feloldását. Az eszményi kapitalista állam ily módon eszmék és intézmények ésszerű csoportosításából máris megszülethetik, s a doktrinér előrelátás úgyszólván az „íróasztal mellett" hozza létre azt a rendszert, mely biztosítja a nyugalmat, elhárítja a forradalmakat s a szabad verseny segítségével a lehető legtöbb anyagi élvezetben részesíti az egyént. Bármennyire kételkedik is Eötvös az utópista szocialisták, Fourier és Cabet szemléletében: az *Uralkodó Eszmék*en is végigvonul egyfajta utópizmus, az eszményi kapitalista állam utópiája. Eötvös a polgárosodás minden válságát, ellentmondását abból az ellentétből véli levezethetni, mely az uralkodó eszmék, és megvalósításuk módja közt áll fenn; ha ezt az ellentétet megszüntetjük, s az eszmék megvalósításának helyes mértékét, módját megtaláljuk, máris eloszlanak a viharfelhők a „keresztyén polgárosodás" égboltjáról. Épp 1848 bukása után érezhetjük nyugtalanítónak az ilyenféle bizakodást és derűlátást, — mely azonban mégis csak arról tanúskodik, hogy a 48-as forradalmak bukását a liberálisok egyféle megkönnyebbüléssel vették tudomásul, mintha most végre ütne az ő órájuk, s szabad kezet nyerhetnének terveik megvalósítására.

Kemény aggodalma, melyet a *Korteskedés*ben szólaltatott meg, bizonyos módosulással tér vissza Eötvösnél, — hogy csakhamar a feltétlen bizakodásnak adja át helyét. Eötvös is a fennálló civilizáció megsemmisülésétől tart egy ideig: szerinte a szocialisztikus mozgalmak, és az állami mindenhatóság egyformán veszélyeztetik a polgárosodást. Könyvének induktív logikai módszerével azonban csakhamar arra a következtetésre jut, hogy egy újfajta polgárosodás létrehozása helyett inkább meg kell menteni a régit, s az az eszme-konstrukció, melyet e cél érdekében kialakít, első látszatra el is oszlathatná az aggodalmakat. Merőben logikai-spekulatív eljárással — holott műve, mint erre még rátérünk, Bacon induktív tapasztalatiságát kívánja alkalmazni az államtudományok területén is — Eötvös az állam eszméjét az egyenlőség elvéből vezeti le, s az ókori államot, a caesarismus, az abszolutizmus és a „népfelség" államát: azonos képződménynek tekinti. Az egyenlőség elvével szemben áll a szabadság elve: a „keresztyén polgárosodás" és mindenfajta civilizáció: a szabadság elvének következménye. De fennállhat-e a civilizáció — az állam nélkül?

Eötvös éppúgy fél a cári Oroszországtól, mint Kemény, s a „létező államok" felbomlását a cári terjeszkedés veszélye miatt tartja „a szabadság és műveltség érdekében nem kívánatosnak". Fejtegetéseinek mindig csak a hátterében húzódnak meg a magyar problémák, — amazok jó részét mégsem érthetjük meg a magyar tanulságok figyelembevétele nélkül. Amikor tehát az „erős állam" szükségét hirdeti, világos, hogy az osztrák összbirodalomra gondol. De ez ismét csak a magyar helyzet sajátos értékelésének következménye: Eötvös már úgy véli 1850-ben, hogy Ausztria segítsége nélkül a magyar polgá-

rosodás, a fenyegető nemzetiségi és szociális problémák miatt, eleve kudarcra van ítélve. Eötvös állam-elmélete éppúgy szocializmusellenes, mint ahogyan feudalizmusellenes is: a szabad versenyt (az „egyéni szabadság elvének érvényesüléseként) éppúgy félti Proudhon „anarchizmusától", mint az állam-abszolutizmustól. A központosítás egykori, lelkes híve szükségképp érvel most a központosításnak (vagyis az összbirodalom túl szorosra fogható kereteinek) lazítása mellett, az önkormányzat következetes megvalósítása által. Mégis, a feudalizmust tekinti már a kisebb, az idejét múltabb veszélynek, s a „polgári társadalom fennállását" fenyegető új veszélyek kötik le figyelmét: „Már közel az idő, midőn szilárd respublicai nézetek senkit sem fognak a reactionarius névtől megóvni" (Bevezetés). De ez a felfogás utat készít annak a hajlandóságnak is, mellyel a polgári társadalom kész lesz szövetségre lépni a feudális osztályokkal, a szocialista „veszedelem" ellenében. Eötvös a kapitalizmus porosz útjára kívánja vezetni a polgárosodást, s a demokratikus erők ellensúlyaként kívánja megőrizni az arisztokráciát. Az *Uralkodó Eszmék* statikus dialektikája minden erőt ellenerővel párosít, minden súlynak ellensúlyát keresi, s az ellentéteknek ezt a túlságosan is tiszta és ésszerű rendszerét a garanciák rendszerének is tekinti: az állam garanciáit az egyéni szabadság terén kívánná megteremteni, az egyéni szabadságéit pedig az állam erejében.

Legfőbb gondja a polgári, liberális állam mineműsége marad, — s e gond valóságos forrásaként az osztrák összbirodalom sorsát, jövőjét kell tekintenünk. Eötvös egyensúly-tervének legfontosabb feltétele: a francia forradalom örökségeként fennmaradt eszmék közül az egyenlőség eszméjének háttérbe szorítása, felszámolása. A könyv gondolatmenete annak bizonyítására törekszik, hogy a nép az egyenlőség eszméjét csak a szabadság megszerzése érdekében karolja fel; az egyenlőség elvének elutasítása Eötvösnél a demokratikus tendencia háttérbe szorításával éppannyira egyértelmű, mint amennyire az osztrák abszolutizmus önkényének mérséklésével is. Eötvös olyan államot kíván létrehozni, mely a kapitalizálódást minél inkább elősegítse: az állam föladata nem az, hogy az egyes anyagi és erkölcsi szükségeiről gondoskodjék, hanem az, hogy biztosítsa részére, amit az maga szerzett" (II. rész, Hatodik könyv, XII.). Eötvös az elmúlt korszak történetét is úgy látja, hogy az a XVI. századtól kezdve, az állam harca volt az egyéni szabadság ellen; ilyen szemszögből, persze, az abszolutisztikus törekvések is az egyenlőség elvén alapulóknak minősülhetnek (II. rész, Hatodik könyv, VIII.). Eötvös legfőbb célja tehát, hogy az államot meg is tartsa, meg is védje, az „anarchia" fenyegetéseivel szemben, s egyszersmind „korlátozza" is, a kapitalista fejlődés, más szóval: a szabad verseny, az egyéni szabadság érdekében: „a községnek, a tartománynak s általában az államban levő szervezeteknek melyek az egyént az állammal egybefűzik, bizonyos kört adjanak önálló tevékenységre, s ezáltal az államhatalomnak gyakorlatilag szilárd határokat vessenek" (II. rész, Negyedik könyv, XVI.). Ennek az állam-koncepciónak hátterében is a konkrét, magyar helyzet tanul-

ságai rejteznek: az osztrák birodalmat meg kell menteni az „anarchista", a szocialisztikus megmozdulásoktól, — de nem szabad visszahozni a Metternich-korszak abszolutizmusát, mely a „tartományok" kapitalista fejlődését lehetetlenné tette.

Eötvös tehát nem nemzeti, hanem összeurópai viszonylatban vizsgálja a kapitalizmus kifejlesztésének lehetőségeit. Miként látja azonban a magyar nemzeti polgárosodás ügyét? Hisz ez a kérdés 1849 után ellentmondásosabban jelentkezik, mint bármikor addig. A kor magyar gondolkodói — Arany éppúgy, mint Kemény — mélyen átélik ezt az ellentmondásosságot. Nem így Eötvös: az *Uralkodó Eszmék*ben a polgárosodás sajátosan magyar, nemzeti problémaköre még utalásként, még burkolt módon szerepel. Igaz, Eötvös számára a magyar polgárosodás, az ország polgári átalakulása korábban sem jelentkezett olyanféle, nemzeti poroblémaként, mint pl. a népiesség hívei számára. Legkövetkezetesebb feudalizmus-ellenes írásaiban, sőt *A falu jegyzőjé*ben, a Dózsa-regényben sem váltak számára tudatosakká a polgári átalakulás sajátos, nemzeti feltételei, — sohasem fordított gondot arra, hogy a polgári fejlődés nemzeti jellegét biztosítsa. Ebben ismét különbséget kell látnunk közte és Kemény között. Eötvös már 48 előtt sem számolt a nemzetiségi kérdéssel, s az Ausztriához való viszony jogi, intézményi vonatkozásaival sem; még kevésbé vette észre, hogy a magyar polgárosodás nehézségei nemcsak a hűbéri intézményekben rejlenek, hanem az ország gyarmati függésében, gazdasági kiszolgáltatottságában is. Midőn az *Uralkodó Eszmék*ben elvontan vetette fel a polgárosodás kérdését: a probléma gyökerének megragadására törekedett, s olyan törvényszerűségeket keresett, melyek ne csak a magyar, de az összeurópai polgárosodásra is egyaránt érvényesek legyenek. Hisz — úgy vélte — a magyar polgárosodás sorsa is az európaitól függ, s a veszélyek, melyek emezt „fenyegetik" (az abszolutizmus valaminő újjáéledése vagy az „anarchia"): a magyar polgárosodás sorsát is megszabják. Kérdés-felvetésének eredendő elvontsága azonban oda vezetett, hogy a gyakorlati alkalmazás, vagy akár csak a tényleges bajok felismerése terén, könyve nem válthatta be a vállalkozáshoz fűzött reményeket.

Eötvös nemzet-szemlélete

Eötvös gondolkodásának elvontságából az is következett, hogy bizonyos kérdéseket messzi és általános távlatokban helyesen ragadott meg, — de még az ilyen kérdések gyakorlati megoldásához sem tudott segítséget nyújtani, mert a veszélyek konkrét és közeli jelentkezését megmutatni már nem merte. Különösen így volt ez a nemzetiség eszméjének kérdéskörében, melyet Eötvös némileg az „ár ellen úszva", vagyis a tényleges hazai helyzettel nem számolva, ám az összeurópai fejleményeket helyesen fölismerve tárgyalt. Eötvösnek a nemzeti eszmével kapcsolatos állásfoglalásai azért is érdekesek, mivel kiderül

belőlük, hogy Világos után két szögesen ellentétes álláspont alakult ki a magyar közvéleményben. Mindkettő igenli a polgárosodást, de az egyik a nemzeti jellegre, sajátságokra nagy súlyt helyez, a másik számára azonban ez a nemzeti jelleg, s főként, az ország nemzeti függetlensége, teljességgel közömbös. Az előbbi álláspontot Arany is világosan képviseli: Toldi Miklós és Nagy Lajos utolsó párbeszédéből a polgárosodás, a haladás, — és a nemzeti „erkölcsök" egyesítésének szüksége derül ki. A másik álláspontot Eötvös képviseli, aki a polgárosodás érdekében ragaszkodik az összbirodalmi megoldáshoz, a nemzeti függetlenség árán is, sőt, mint látni fogjuk, a nemzetiség eszméjét kezdetben bizonyos hűvös fenntartással tárgyalja. A kor írói, gondolkodói egy ideig a két álláspont között ingadoznak, mint pl. Vajda János, aki átmenetileg hajlandó a valódi, a gyökeres polgárosodásért a nemesség képviselte nemzeti célokról lemondani, sőt emezeket a magyar polgárosodás szemszögéből veszélyeseknek is tartja. Jókai, Tompa, Madách, Kemény és Gyulai általában elfogadják az összbirodalom fennmaradásának tényét, s különböző megfontolásokkal, a dualisztikus megoldás felé hajlanak, mely biztosítaná 48 egyes vívmányait, s a nemzeti polgárosodást. De ezen a táboron belül is lényeges különbség van még a népi, a demokratikus kiindulású Arany- vagy Erdélyi-féle felfogás, és a nemesi szemléletű Kemény-féle között. Az 50-es évek végére Eötvös feladja a maga nemzetileg közömbös álláspontját, — Arany, Erdélyi, Tompa felfogásában pedig elhalványodnak a 40-es évek demokratikus tendenciái. Mindez, persze, még nem jelenti azt, hogy a népnemzetiesség hívei annak a nemesi polgárosodásnak híveiül szegődnek, melyet Kemény hirdet. De bizonyos, hogy a népiesség találkozik a nemzeti polgárosodás nemesi liberális ideológiájával, s a két tábor között épp a *nemzeti eszme* talaján bizonyos egyetértés jön létre. A polgárosodás nemesi vitele bukásra van ítélve, s ez a bukás Mikszáth korában már nyilvánvaló. A népi polgárosodás azonban még annyira sem bontakozik ki, mint a Kemény-féle nemesi; ennek a polgárosodásnak kérdései Móricz Zsigmondnál jelentkeznek majd ismét.

A népiesség és a liberalizmus közti részleges kiegyenlítődés majd Széchenyi életművének jegyében jön létre, s ennek legjellemzőbb vallomása Arany Széchenyi-ódája lesz. Arany már *Az elveszett alkotmány*ban Széchenyi elveinek szemszögéből is bírálta a vármegyét, — persze, kiegészítvén ezt a bírálatot a népi-értelmiségi szemléletnek Széchenyin túlhaladó elemeivel. A Világos utáni nézeteknek a közös, össznemzeti állásponton való kiegyenlítését a politikai életben Deák valósította meg; Deák ilyen törekvéseit irodalmi téren Kemény és Gyulai képviselték, s főként ez utóbbi használta föl a népnemzetiesség elméletét az össznemzeti irodalmi álláspont megerősítésére. Vajda konfliktusai Gyulaiék körével főként abból származtak, hogy külön, önálló utakon haladva, szembekerült a nemzeti elv alapján végbemenő belső kiegyenlítődés irodalmi erőivel. Legutóbb Somogyi Sándor kutatásai tisztázták az „irodalmi Deák-párt" létrejöttének körülményeit, s ugyancsak ő mutatta ki,

hogy ilyen tömörülés az 50-es 60-as évek fordulóján jött létre. Az „irodalmi Deák-párt" kialakulásának hátterében tehát az az egyetértés áll, mely a nemzeti eszme „közös nevezőjén" alakul ki a kor íróinak többsége között. Ez a kiegyenlítődés azonban nem végleges: a nemzeti eszme 67 után nem tölti be már azt a szerepet, amelyet Világos után betölthetett s az öreg Arany költőileg nem áll már oly távol Vajdától, mint amily távol még *Buda halála* idején állott.

Eötvös az *Uralkodó Eszmék* idején még olyan álláspontot képvisel a nemzeti eszmével kapcsolatban, mely a népiességtől éppoly idegen, mint a nemesi liberalizmustól. A nemzeti eszmét később is a szabadságeszme folyományának tekinti: az egyéni szabadság elvét, Eötvös szerint, a nemzetiség eszméjében népekre terjesztik ki. Eötvösnek a nemzeti eszmével szembeni fenntartásai — melyekért az *Uralkodó Eszmék* első kötetének megjelenése után, s később is, annyi bírálat érte — részint abból erednek, hogy az osztrák összbirodalmat a nemzetiségi törekvésektől éppúgy meg akarja óvni, mint Magyarországot, — részint azonban abból a helyes fölismeréséből, mely a nacionalizmus majdani, pusztító következményeire ébresztette. Nem véletlen, hogy Eötvös, aki a nemzeti eszmének 48 előtt sem biztosított központi helyet eszméi rendszerében: 1848 szabadságharcának bukása után éppenséggel óvatosan mer csak az eszmének teret engedni. A nemzetiségi mozgalmak következtében széthullástól félti az erősnek óhajtott államokat, — tehát az osztrák összbirodalmat éppúgy, mint Magyarországot. De, ha a nemzeti eszme egyéb, fenyegetőbb veszélyeire indokoltan figyel is föl: ez sem változtat azon, hogy Világos után, a magyar haladásnak, a magyar polgárosodásnak a nemzeti lét megóvása, biztosítása volt legfontosabb feltétele. Eötvösnek az *Uralkodó Eszmék* első kötetében kifejtett nemzetiségi álláspontja tehát az osztrák kormány, nem pedig a magyar társadalom számára volt kedvező.

Ami leginkább meglep Eötvös nemzet-szemléletében: az ábrándtalan, szkeptikus jellege. Látni fogjuk, hogy ugyanez az ábrándtalanság és szkepticizmus jellemzi az *Uralkodó Eszmék* nép-szemléletét is. Eötvös szerint: „Minden nemzeti törekvésnek alapja: felsőbbségének érzete; a célja: uralkodás" (I. rész. III.). A nemzeti eszmének ez a kritikus-szkeptikus szemlélete már magában rejti azt a fölismerést, hogy a nacionalizmus rettenetes károkat okozhat a népeknek, s a polgárosodásnak, — de hiányzik ebből a szemléletből a nemzeti eszme magyarországi szerepének számbavétele, s a nemzeti lét fenntartásáért vívot harccal való együttérzés. Eötvös éppúgy gondolhat a magyar nacionalizmus első jelentkezéseire, mint a nacionalizmusból már kinövő imperializmus megmozdulásaira, midőn ábrándtalan és keserű igazságait kimondja: „*Minden nép minden időben a világ központja gyanánt szeretné magát tekinteni, mely körül forogjon a többi. A kíméletlen önzés, melyet egészen míveletlen népeknél találunk, nem enyészik el a műveltség által ; csakhogy az önzés a hazafiság leple alá vonul, melyben pirulás nélkül jelenhetik meg*" (uo.). Eötvös a nemzetek és a kiváltságos osztályok követeléseit párhuzamba állítva, mind-

kettőben a szabadság és az egyenlőség tagadását látja; épp ezért: „a nemzetiség eszméje mindig azon mértékben lép háttérbe, melyben a szabadság és egyenlőség fogalma valósulásnak indul" (uo.). Az *Uralkodó Eszmék*ben benn rejlik az a gondolat is, hogy a polgárosodás első, „nemzeti" foka után, a nemzetiség szélsőségei létében fenyegetik majd magát a polgárosodást is. A nemzeti önzésről szóló Eötvösben a 40-es évek lelkes, haladó gondolkodójára ismerhetünk ismét, a *Szegénység Irlandban* írójára, a fogházügy, az igazságszolgáltatás rendezésének sürgetőjére, az embertelenség és kegyetlenség ellen haragvó szavát felemelő filantrópra. A nemzeti önzés, a más népek elnyomására törő önkény ellen Eötvös a régi szenvedéllyel emel vádat, midőn a német nacionalizmus példáját említi („más elveket állítanak fel a külföld, másokat saját házi szükségeikre, s Posenben, Galicziában és Csehországban igen szépen gondoskodnak saját felsőbbségökről, ha mindjárt más népek hasonló törekvéseit barbároknak bélyegezték is"), — s ez a példa, a születendő német imperializmus gyakorlatában évszázadig érvényes marad. Eötvös szkepszise a nemzetiség eszméjében, ily módon építő fölismeréshez vezet, s a XIX. század történelmének legrombolóbb elvét bélyegzi meg: „A dolgok ez állásában nehéz hinni, hogy az egyenjogúsági elmélet, mely napjainkban felállíttatott, egyéb legyen az új formánál azon törekvések kifejezésére, melyek által minden nép saját felsőbbségének megállapításán dolgozik" (uo.). Az *Uralkodó Eszmék* első kötetét a vádoló igazság szenvedélyes kimondása telíti azzal a pátosszal és ékesszólással, mely Eötvös legjobb lapjain sohasem üres vagy pompázatos. Eötvös, aki mindig oly őszinte és hevült felháborodással kelt ki az elnyomatás ellen, most, népeknek népek általi elnyomása ellen tiltakozva, kimondatlanul talán saját népének sorsára kíván utalni. Ezért tehát példáit kettős értelműeknek lehet tekintenünk: a zsidó nép egyiptomi szenvedéseinek példáját vagy az indiánusét, „kit a szívtelen fehér még azon szűk téren sem hagy bántatlanul, melyet őseinek országából neki még meghagyott, s kit kutyákkal kerget tova, hogy nagyobb tért nyerjen ültetvényének, hol a boldogtalan afrikait ostorral kényszeríti munkához". Világos után talán lehetetlen volt a magyar helyzetre nem gondolni Eötvös másik példájánál: „menjünk Irlandba és tapasztalhatjuk, vajon képes-e a kereszténység, a magas fokú műveltség, sőt még az alkotmányos szabadság is megvédeni egy népet a másiknak zsarnoksága ellen?" (uo.). Ime, a nacionalizmusnak, a népek népek általi elnyomásának jogos és haladó kritikája Eötvösnél, — kritika, melybe a magyar nép sorsával való együttérzés éppúgy belejátszhatott, mint a nacionalizmus pusztító történelmi szerepének megsejtése. De Eötvös a nemzeti eszmét másfajta meggondolással is bírálja, s ez a meggondolás már az osztrák összbirodalom (tehát a polgári, alkotmányos, és önkormányzatokkal „ellensúlyozott" állam) erősítését, — és Kossuth mozgalmának, politikájának elutasítását célozza.

Meglephet bennünket, mily könnyedén próbál Eötvös napirendre térni a nemzetiség eszméje felett, s mily korán véli túlhaladottnak a nemzeti jelleg,

a nemzeti különállás igényeit. Midőn egyfelől a nacionalizmus pusztító, elnyomó hatását tartja számon, — másfelől úgy véli, hogy a történelem túlhaladt már a „nemzeti egyéniségek fennállásának" szükségén, s a polgárosodás további menete immár nem-nemzeti módon is folyhatik. Persze, a nemzetiségi elnyomás elutasítása összefér a nemzeti eszme történelmi szükségszerűségének kétségbevonásával. *Eötvös álláspontja szögesen ellentétes a népiesség híveinek nézeteivel, akik szerint a polgárosodás nemzeti jellegének biztosítása Világos után még fontosabb, mint korábban bármikor.* Eötvös meglehetősen doktrinér módon, s nem csekély gyanútlansággal, a nemzeti eszme lassú, fokozatos letűnésében hisz, — s ez a hite támogatja azt az összbirodalmi koncepciót, melyet a müncheni vázlatban vetett papírra: „a nemzetiség eszméje nem bírt soha gyengébb alappal a népek viszonyaiban, mint jelenleg. Mindazon okok, melyek a nemzeti egyéniségek fennállásának támaszul szolgálnak, részint egészen megszűntek, részint napról-napra gyengébekké válnak" (I. rész, VII.). Olyan folyamatokat, melyek még napjainkban sem fejeződtek be, Eötvös már 1850-ben csaknem lezárultaknak tekint; úgy véli, a vasút, a „vihar szárnyain haladó gőzkocsi" közel hozza egymáshoz a népeket és eltünteti a nemzeti különbségeket: „Vasutaink áttörték a válaszfalat, mely hajdanában a népeket távol tartotta egymástól... Az erkölcsök és szokások mindinkább hasonlókká válnak s hovatovább honibbnak látszik az idegen föld" (uo.). Eötvös minden módon hinni *akar* a nemzeti egyéniségek elhalványulásában, a polgárosodásnak nemzeteket elmosó hatásában, — mivel ez a hite megkönnyíti azt a másikat, melyet az önkormányzattal ellensúlyozott „erős állam" jogosultságába oly vakon vetett. Miért hoznánk áldozatokat nemzeti egyéniségünkért, különállásunkért, midőn a polgárosodás amúgy is feloldja, megszünteti a nemzetek különállását? Eötvösnek ez a kétes ábrándja, melynek kétességét a Világos utáni viszonyok még inkább aláhúzzák, összekapcsolódik a haladásba vetett fellengző hitével is: „Az emberiség eddigi haladásának alaptörvényei nem fognak egy rövid időszak által megcáfoltatni, s ennélfogva a legnagyobb bizonyossággal jósolhatjuk, hogy egyes nemzetiségek, melyek most öntudattal lépnek fel, talán hamarább mint hinnők, különállási követeléseikről le fognak mondani, s unokáink a nemzeti jogosultság nevében indított vitákban, melyek századunkat jelenleg izgatják, úgy hiszem, csak a vízbehalónak minden tárgy után hiú kapkodását fogják látni" (uo.). Nem is azért érezzük helytelennek ezt a nézetet, mivel az *Uralkodó Eszmék* megjelenése óta eltelt évszázad annyi cáfolatot szolgáltatott ellene, — hanem, mivel Eötvös ennek az elvnek jegyében próbál elfordulni attól az ügytől, melyhez legjobb kortársai Világos után oly önfeláldozóan csatlakoznak. Eötvös történetileg helyesen látja a nemzeti eszme sorsát, midőn az abszolút monarchia egyenlősítő törekvéseinek visszahatását ismeri fel benne. De szkepszise, mellyel a nemzeti mozgalom kétségtelen ellentmondásosságát számon tartja, maga is kétértelmű. Megállapítja ugyan, hogy „*a mennyiben a nemzeti törekvésnek célja nem az elnyomatás-*

tól megszabadulás, azaz, amennyiben az nem az ellenhatás szüleménye, más oka egyáltalában nem is lehet, mint az uralkodásra törekvés", — s abban is joggal kételkedik, hogy „ha a nemzetiség elve még további mozgalmaknak alkalmul szolgálna és győzni találna, egy harminc millióból álló nép megelégednék vele, ha jogosultságára nézve egy sorban állhat a csak három millióból álló néppel" (uo.). De valójában Eötvös a nemzetiség elvében az állam léte ellen irányzott legfőbb fegyvert látja („Hirdetni ez elvet, annyi volt, mint fegyvert irányozni az állam ellen, s mélyebb sebeket semmi más fegyverrel sem lehetett volna rajta ejteni" uo.), — s ebben az elvonatkoztatott szemléletében inkább az osztrák összbirodalom fenntartásának szándéka érvényesül, semmint a hazai, magyar törekvések pártolása.

Eötvös álláspontja tehát a Világos utáni útkeresésnek egyik jellemző, szélső példája marad. Az ő célja kizárólagosan: a polgárosodás, — bármi áron, a nemzeti igények nagymérvű korlátozásának árán is, és főként, az egyenlőség elvének teljes kirekesztésével. Eötvös jóhiszeműen azt reméli, hogy a szabad verseny révén kialakuló polgárosodás gyümölcseiből hazája is részesedhetik, de egyáltalán nem méri föl a tényleges helyzetet, vagyis azt, hogy Magyarország egy ilyen, nem-nemzeti polgárosodásnak áldozata lehet csupán, de semmiképp sem haszonélvezője. Eötvös gondolkodásában — elég hosszú átmeneti időre — polgárosodás és nemzetiség célja elszakadnak egymástól. Ugyanolyan elszakadás ez, mint aminő a liberálisoknál, korábban, polgárosodás és demokrácia elveit illetően, már megtörtént. A magyar birtokos osztály később a nemzeti érdekek jó részének feladásával törekszik majd a kiegyezésre. Eötvös álláspontja egyelőre még nem az övéket képviseli, amiként Vajda János sem a birtokos osztály érdekében sürgeti 1862-ben a kiegyezést. Eötvös szélsőséges bizakodása sem mentes az aggódástól; az osztályharcoktól éppúgy tart, mint a nemzetek, illetve az államok vetélkedésétől. „Felforgató" eszmének tekinti tehát az egyenlőséget (mint a forradalmak szülőjét), de a nemzetiséget is (ez az eszme „mindazok által, kik a fennálló rendnek felforgatását tűzték ki célul, vezérmondatul használtatik" I. rész, V.), — de bízik abban, hogy a „megerősített" államok ez eszmékkel dacolni tudnak majd. Csupán azzal nem számol, hogy a szabad verseny szükségképp a nemzetek, a nemzetiségek viszonylatában is érvényesülni fog, maguk az államok pedig az egyének szabad versenyének nem korlátozóivá, szervezőivé, — hanem függvényeivé fognak válni.

Eötvös egyensúly-koncepciójában tehát, minden megígért összhang és jólét cáfolataként, a későn jött magyar polgárosodás ellentmondásainak egyik válfaja mutatkozik meg. Eötvös ábrándos nagylelkűsége, mely a magyar helyett *valamennyi* nép polgárosodására fordítja a figyelmet: a magyar kérdések megoldásához semmivel sem járul hozzá. De épp ily kevéssé járulnak majd hozzá ehhez azok a magyar törekvések, melyek nemzeti önzéssel, pusztán a magyar „faj" boldogulását tűzik ki céljukul. A magyar polgárosodás

nem tud már megszabadulni ellentmondásaitól, s nem tud a vívmányok, a jólét, a műveltség élvezésének olyannyira áhított, „zavartalan" békéjéhez eljutni. Ezt majd csak a későbbi nemzedékek látják meg teljes világossággal, s az Eötvös-nemzedék túlcsorduló bizakodását őnáluk már a hitetlenség, a kiábrándulás, a csalódás keserűsége váltja föl. De arra is fel kell figyelnünk, hogy *már* Eötvösnél (és még inkább Keménynél) a bizakodás parancsszerű magatartása mögött felbukkan a szkepszis motívuma. Eötvös szkepszise az ő vizsgálódási módszerének folyománya ugyan, de ez a rendszeres kétkedés, melyet a „megbízható", a bizonyosnak tekinthető elvek próbájául szánt az *Uralkodó Eszmék* írója: egy új, széleskörűen elterjedő, általános kétkedésbe torkolló szemlélet kezdete is.

Az *Uralkodó Eszmék* 1854-ben megjelenő második része, épp a nemzetiség eszméjét illetően, lényeges eltéréseket mutat az első részhez, a nemzeti eszme szkeptikus szemléletéhez képest. Eötvös álláspontja a hazai közvélemény rosszallásával találkozott: a Világos utáni korszak revideálta a forradalmi, a demokratikus törekvéseket, de a korábbinál is szorosabban ragaszkodott a nemzetiséghez. Eötvös tehát újult buzgalommal vállalkozik arra, hogy a nemzetiség eszméjét, „felforgató" helyett, államot, társadalmat fenntartó funkcióban mutassa meg. Az *Uralkodó Eszmék* befejezése a nemzetiség eszméjének olyan igazolásával szolgál már, aminőre a kor igényt tart, s Eötvös most a közvéleménnyel is inkább összhangba kerülve, a feltétlen bizakodást és reménykedést a korábbinál is lelkesebb hangnemben hirdeti.

Eötvös az *Uralkodó Eszmék* második részében (hatodik könyv, XIII.) védekezik is a szemrehányásokkal szemben, melyek a nemzetiség eszméjének „kevésre becsülése" miatt érték: „Senki sem lehet kétségben a nemzetiség elve fontossága fölött napjainkban, főleg ha, mint én, oly nemzethez tartozik s oly viszonyok közt élt, ahol a nemzetiség igényeinek valósítására intézett törekvés minden egyéb szükséget és tekintetet háttérbe szorított". Mintegy az első rész szkepszisének enyhítése érdekében, s azt mintegy kiigazítandó, Eötvös most a kereszténység vagy a XVIII. századi „politikai reformatio" párjának tekinti a nemzetiség eszméjét (II. rész, hatodik könyv, XII.), sőt, a nemzetiségi törekvésekben az államhatalom „üdvös" korlátozásának lehetőségét fedezi föl. A nemzetiségi igények kielégítésére az önkormányzatot kívánja felhasználni (ami összhangban van az összbirodalom fenntartásáról vallott elveivel), — a történeti jogban a forradalmi törekvések ellensúlyát üdvözli, s a nemzetiség eszméjét is a forradalmi ideológia fékezésére, a „múlt és jelen közti kapocs" biztosítására kívánja alkalmazni (II. rész, hatodik könyv, XIII.). A nemzetiség eszméje biztosítja majd a „mérsékelt haladást", melynek „fönntartó elemei a rohanó elemekhez képest igen gyöngék", márpedig „minden haladásnak csak annyiban lehet jótékony hatása, ha lassankint történik" (uo.). E felfogás értelmében 1848-at csak a félreértett egyenlőségi eszme katasztrófájának lehet tekinteni (uo.), bár Eötvös elismeri, hogy az

1848-as „nemzetiségi harcok eredménye azon meggyőződés, hogy a béke kezességét a jövőre nézve csak minden nép egyenjogúságában kell keresnünk" (uo.). A második részben tehát Eötvös visszavesz valamit az első rész szkepsziséből, s a nagyrészt „felforgató" elvként kezelt nemzet-eszme mérséklő erényeit mutatja ki. A nemzetiség eszméje ily módon a „megtartó" erők közé vonul át, — persze, csak annyiban, amennyiben korlátok közt marad maga is. Az így kiegyensúlyozott nemzetiség tehát része lesz az eszmék bonyolult és megmerevített egyensúlyrendszerének: „*az állam vezetőinek szükségképp azon nézetre kelle jönniök, hogy a nemzetiség elvében van egy momentum, melyet veszély nélkül nem lehet szem elől téveszteni, míg érzelmeinek általános volta minden népet meggyőzhete afelől, hogy csak bizonyos korlátokon belül valósíthatják igényeiket*" (uo.).

A „mértékek" szerepe a liberális gondolkodásban

Eötvös egyensúly-koncepciójának van egy személyes eleme: ez az egész rendszer maga is kétely és bizakodás egyensúlyának igényét tükrözi. Ez az igény Eötvös gondolkodásában állandóan jelen van; másféle módon, mint Madách vagy Kemény, de Eötvös is a 40-es évek nagy eszméivel viaskodik, a haladás, a polgárosodás lehetőségeiben szeretne még hinni. Ilyen hit a liberálisok számára 1849 után válik mind nehezebbé; Madách, aki szenvedélyesebben tudatosítja a történelem ellentmondásait, a kételyt inkább érzelmi, lírai módon győzi le. Eötvösnél a 30—40-es évek bizakodó rajongása elvegyül azzal a kétkedéssel, melyre a liberálisokat 1848 tanította meg. Arra gyanakodhatunk, hogy a legmélyebb, a legijesztőbb tanulsággal nem is a februári vagy márciusi forradalmak, hanem a júniusi munkás-megmozdulások szolgáltak számukra. Eötvös többé nem tudja már átadni magát annak a feltétlen bizakodásnak, mely 48 előtti életművét áthatotta, és oly vonzóvá avatta. De a kételyt sem képes elfogadni, s mi több: a kapitalizmus lehetőségeit még mindig eléggé bíztatóknak látja. Ezért törekszik az egyensúlyra, bizakodás és kétely párosítására, a szkepszisnek mint vizsgálódási módszernek alkalmazására, mintegy „csatornázására". Eötvös is „megmentésre" törekszik: a reformnemzedék eszméit kívánja megmenteni, s ezért a garanciák kerítését vonja köréjük, egyaránt védekezvén a kétely vagy a bizakodás túlburjánzása ellen. Ugyanígy „menti meg" Gyulai is Petőfi életművének *egy részét*. Eötvös is csak *egy részt* kíván megmenteni a forradalmat előkészítő eszmékből, — vagyis éppen annyit, amennyi *még* nem szülhet forradalmat. Vannak, akik a Világos utáni kort az eszmék „revíziójának" koraként tekintik. Helyesebb lenne a „megmentés", az „átmentés" korszakáról beszélnünk. A liberálisok kétféle kötődöttsége nyilvánul meg „átmentési" törekvéseikben: a forradalom *előtti* eszme-körhöz éppúgy ragaszkodniok kell, mint a forradalom *nélküli*, szabad versenyen alapuló, kapitalista fejlődéshez. A Világos utáni liberálisok

még nem tartanak ott, hogy a forradalmat előkészítő eszméket egyoldalúan és cinikusan tagadják vagy képmutatón emlegessék. *Akarnak* még hinni bennük, de *kénytelenek* kétkedni is. Elszánás és kényszerűség uralkodik egyszerre gondolkodásukon, — ebben áll kétféleségük, felemás mivoltuk, de tragikumuk is. Egyféle bátorság szükséges ahhoz, hogy vállalkozásuk kilátástalanságával szembenézzenek. Eötvösből ez a bátorság hiányzik. Kemény gondolkodásában azonban tragikus, nyomasztó sejtelemként ott él a kudarc képzete. Még ő sem képes a cinikus elfogadásra, a liberalizmus képmutató, belsőleg hitetlen, külsőleg szónokias-színpadias hangoztatására. Ebbe a szerepbe majd a dualizmus korának liberálisai fognak igazán beletanulni.

A liberalizmus tehát Világos után némiképp a *mértékek* ideológiájává fejlődik. Különösképp Eötvösnél, aki *mértékkel* mindent megmenthetőnek vél. Az „adagolás" mértéke megteremtheti a „felforgató" eszmék egyensúlyát, a hit és a kétely mértéke pedig visszaadhatja a liberális gondolkodók lelki békéjét. Íme az a „nyugalom", melyre az Eötvös-nemzedék Világos után áhítozik, — a „nyugalom", melyet az *Uralkodó Eszmék* a kapitalizmus újrakezdési szakaszának kínál.

Ha a nemzet-eszmében vissza is kell venni valamit a szkepszisből, a nép-eszmében visszavételre nincs szükség: Eötvös finom és fanyar kétkedése itt egyértelműen érvényesül. Ha valahol, úgy itt már nem az „átmentés" a cél, s itt már védekező, „reviziós" magatartással lehet számolnunk. A népeszme revíziója Eötvösnél az anti-romantika jegyében megy végbe. Sorra cáfolja azokat a „regéket", melyekre a romantika politikai és történészi vállalkozásai szoktak hivatkozni; szét akarja tépni a népről alkotott, romantikus elképzeléseket, — anélkül, hogy pontosabb képet tudna helyükre illeszteni: „S vajon nem különös fogalomzavar-e az, ha napjainkban a népnek, mint különös fajnak, tulajdonairól vagy képességéről tétetik szó, mintha ez valamely külön eszköz segítségével megmérhető volna? Mióta a nép felségessé vált, sokan szeretnek ismerésével dicsekedni." (I. rész, IX.). Magát a népfogalmat is kétkedő boncolás alá veti, s megállapítja, hogy „a nagy szó alatt 'nép' elvégre is csak a proletárok osztályát lehet értenünk, s ennek is csak azon részét, mely nagyobb városokban lakik", de „majd minden városban kivétel nélkül kevesebbségben van" (II. rész, első könyv, III.). Eötvös szkepszise a nép-eszmét illetően tehát végül oda irányul, hogy a nép politikai súlyát, történelmi szerepét kívánja kétségbevonni, lejjebb szállítani.

Kételyek és bizakodások rendszeréből Eötvös végül is az egyéni szabadság elvét kívánja kiemelni, — ezt az elvet kívánja megtenni a polgárosodás, a további kapitalista fejlődés tengelyévé. Az egyéni szabadság, a szabadverseny kibontakozásától várja a kor legnagyobb veszedelmeinek elhárítását, forradalom és abszolutizmus távoltartását. Eötvös a jövőt mindenáron bizakodással kívánja szemlélni, a kor legfőbb vívmányának az individualizmust tartja, s ennek jegyében keresi az ellentmondások feloldását: „Korunk tagadhatatlan

jellemvonása az individualizmus. Ami csak nagyszerű s ami kárhozatos korunkban, mind ezen forrásra vihető vissza". Tehát: „nem a teljesen korlátlan hatalomtóli függés egyenlősége, hanem az egyéni szabadság élvezésébeni egyenlőség az, amire mindenki törekszik" (II. rész, hatodik könyv, IX.). Az egyéni szabadság, a szabad verseny, az individualizmus elve: íme, a hitre, bizakodásra annyira szomjazó Eötvös támasza, biztosítéka, mert annyira sohasem tudta magát átadni a szkepszisnek, hogy valahol, valamiképp a bizakodás mámorát vissza ne kívánta volna. Ez, a megalapozottnak vélt bizakodás szólal meg az *Uralkodó Eszmék* lapjain, a haladásba vetett hit egykori, rajongó hangnemében: „valamint tengerek visszavonulnak, korallszigetek támadnak, s a megváltozott műveltségi viszonyok magát az éghajlatot is zordonabbá vagy enyhébbé teszik: úgy halad előre szünet nélküli fejlődésében az emberiség, anélkül, hogy e haladásnak törvényei változást szenvednének" (Első rész, VII.). A régi hangnem ez, az annyira elítélt, a megtagadni kívánt romantika prófétai hangneme. Eötvös még újból vállalkozni kívánna a romantikus prófétaiság hivatására, melyet valamikor ars poeticájának alapjává tett meg. Amiként Kemény vállalkozása sem kezdete már a nemesi polgárosodás új szakaszának, hanem az egész folyamatnak utójátéka, — úgy Eötvös művében is lehetetlen már ezt az utójáték-jelleget meg nem éreznünk.

Törekvések nemzetiség és polgárosodás egyeztetésére

Hogy az *Uralkodó Eszmék* álláspontja mennyire eltér a Világos utáni magyar közgondolkodásétól, azt főként a hazai polgárosodás konkrét kérdéseinek megítélésében lehet kimutatnunk, Eötvös figyelme többnyire ki sem terjed ezekre a konkrétumokra és részletekre, holott épp ezekben világosodnak ki a kortársak számára a folyamat ellentmondásai. Eötvös legnagyobb eltérése a kortársaktól: épp a nemzetiség kérdésében van. Míg ő ezt a kérdést megfosztja központi szerepétől, s szabadság-eszme javára háttérbe is szorítja, addig a kortársak számára a Világos utáni helyzet egyetlen kulcsa, megoldása a nemzeti eszme marad, s a polgárosodás is csak a nemzeti jelleg féltékeny megóvása, fenntartása mellett kívánatos az ő szemükben. A kor ilyen nemzeties hangoltsága kétségtelen haszonnal is járt, de hátrányokkal is. Németh Géza mutat rá arra, hogy a nemzeti eszme megóvta ugyan a magyarságot az erkölcsi, világnézeti anarchiától, s szemléletének szilárd bázist adott egy időre, de távol is tartotta a nemzetet a világnézeti kérdésekkel való reális szembenézéstől, s egy korszerű világnézeti magatartás kimunkálásától. Ehhez hozzátehetjük, hogy a nemzeti eszme jegyében a kor felmentést is keresett a szociális helyzet gondja, felelőssége alól; a nemzeti eszme lehetővé tette a Világos utáni újrakezdést, — de azt is, hogy a liberalizmus a forradalommal szemben magát fölényben érezze. A nemzeti eszme ily módon feloldotta a lelki-

furdalások görcseit, s menlevelet adott arra, hogy a liberalizmus azt tarthassa meg magának 48-ból vagy Petőfiből, amire szüksége volt épp. A nemzeti eszme egyelőre még megóvta a becsületet, és megóvta a lelkiismeret nyugalmát is. Menekvést éppúgy jelentett, mint kibuvót, öntudatot éppúgy, mint önáltatást. A nemzeti eszmében a kor haladékot nyert egy nagy adósság törlesztésére, — s ezzel a haladékkal az utókor oly módon élt, hogy letagadta adósságát. Letagadta, — de nem tudott egészen megfeledkezni róla, s ennek az adósságnak emléke, tudata telíti majd a nemzeti eszme Magyarországát újabb szorongásokkal, s általános rossz közérzettel.

*Toldi estéjé*nek befejezése polgárosodás és nemzeti hagyomány összhangjának szükségét hirdeti, s Arany 1870-es Hebbel-bírálata is a kor „vezéreszméjének" tekinti a nemzetiséget, mely különösen az eposzra lehet megtermékenyítő hatással. Ugyanezt a szemléletet Kemény Széchenyi-tanulmánya oly módon szólaltatja meg, hogy haladás és a nemzetiség konfliktusaként fogja fel Széchenyi sorsát: ez a konfliktus *Toldi estéje* alapkonfliktusával azonos. Kemény hajlott egy időben arra, hogy a nemzetért feláldozza a haladást, de tudta azt is, hogy a haladás feláldozása a nemzet feláldozását is jelenti: ezért keresett „súlyegyent", a nemzet javára. Eötvös a maga egyensúly-rendszerét nem a nemzet, hanem az egyéni szabadság javára kívánta létrehozni.

Vannak, akik Kemény vagy Eötvös, Arany vagy Madách „romantikus antikapitalizmusát" emlegetik. Valójában Világos után a magyar írók és gondolkodók legjelentősebbjeinél ilyesmiről szó sem lehet: az ő számukra polgárosodás és nemzeti érdek egyeztetése jelentett gondot, kínt, nem pedig a romantikus antikapitalizmus menekülési ábrándja. Semmiképp sem lehet „romantikus antikapitalizmusnak" tekintenünk Gyulainak *Toldi estéjé*vel kapcsolatos, már említett megállapítását, mely szerint „mindig meghasonlásban voltunk az újkori polgárisodással, mert a viszonyok kényszerűségénél fogva legdrágább kincsünket fenyegette, ahelyett, hogy összhangzón beléjük olvadt volna". Sokkal inkább arról van itt szó, hogy ebben a korszakban születik meg a magyar történelemnek, a magyar földrajzi-helyzetnek, — s a magyar polgárosodásnak valaminő *sértődött* értékelése, az egész „magyar sorsnak" sérelmesként való felfogása. A „kereszténység védőbástyájának" formulájában évszázados, magyar ressentiment húzódik meg, de ez a formula még Gyulainál is inkább a dacot, a „csak azért is" indulatát váltja ki, nem pedig a kapitalizmus elutasítását: „Midőn más nemzeteknél mindinkább szélesült a polgárisodás látköre, s a nemzeti műveltség megkezdé fejlődését, mi egy barbár néppel küzdénk élet-halál harcot. Védtük Európát s a polgárisodást, de Európa nem védett meg minket, s a polgárisodás körén kívül hagyott" (*Társaséletünk*, 1850). Korábban már láthattuk, miként vélekedett Gyulai az Anyéginről, miként figyelt fel a „lázas hánykolódásra", „a nyugati fásultság meg a keleti betyárság végletei közt". Az ő egyensúly-igénye kizárólag a polgárosodás és a nemzetiség körére korlátozódik; ezt a két tényezőt kívánja

összhangba hozni egymással, s ez összhang híján mind a nemzeti sorsot, mind a polgárosodást kilátástalannak tekinti. Ezért utasítja el az *Udvarház*ban az ezredesné bécsi „műveltségét", valamint Radnóty donquijotizmusát is. Gyulait nem elégítik ki a „nemzeti érzésű" osztályok, melyek híján vannak a „polgárisodás ajándékainak", — semmi köszönetet sem lát a debreceni és szegedi polgár „csökönös törzsökösségében", mely az „idegen elemmel egyszersmind a műveltséget is kizárni igyekszik" *(Társaséletünk)*. Vannak kutatók, akik szerint a Bach-korszak „dilemmája" abban állt, hogy vagy a kapitalista fejlődést kell helyeselni, s ezzel együtt elfogadni az osztrákoktól való függőséget is, — vagy pedig szembehelyezkedni a Bach-rendszerrel, s ezzel együtt a kapitalizálódást, a haladást is elvetni. Ez a „dilemma", ilyen értelemben, sohasem állt fenn a Világos utáni köztudatban. A „dilemma" egyik ága (a polgárosodás érdekében az Ausztriával való megegyezés) szerepet játszik ugyan váltakozón Eötvös vagy Vajda gondolkodásában, de ennek ellen-ágaként nem a „romantikus antikapitalizmus" elve szerepel, hanem a nemzeti igényű, nemzeti jelleggel és a nemzeti érdekek megőrzésével létrehozandó kapitalizálódásé. Ezt az utóbbi felfogást hirdeti Gyulai is, az 1850-ben megjelenő *Társaséletünk* című cikksorozatában. Eötvös módján számol ő is a nemzeti egyéniségek eltörlésének jövőjével, midőn a polgárosodás előrehaladtával „minden nemzet az emberiségbe olvad föl", — de addig is, a magyar népnek, Gyulai szerint, ha már politikai önállóságát elvesztette, a nemzetiség alapján kell fejlődnie, „s minél hamarább elérni a közműveltség színvonalát". Gyulai tehát a politikai önállóság híján ragaszkodik a nemzetiséghez, míg Eötvös a polgárosodás érdekében a nemzeti önállóságot nem is tekinti fontosnak. Gyulai a nemzeti jellemet, a nemzeti én-t a polgárosodás kifejlődésének alapjaként fogadja el, szabadság vagy egyenlőség eszméjét az ő gondolkodásában a nemzetiségé helyettesíti: „A nemzeti jellem, nemzeti erények szülőanyja a tetterő kútfeje. A világ dicső férfiai, a nemzeti nagy tettek nem egyebek, mint a nemzeti jellemnek magasabb alakban megjelent nyilatkozatai", — vagy „Tudja a magyar, hogy csak mint magyar lehet valami, s ha ezt eldobja, kezét nem vonhatja vissza anélkül, hogy magára koporsófedelet ne húzzon" stb. Van valami elkeseredett makacsság a nemzeteszméhez való ilyen ragaszkodásban : amily tiszteletet ébreszt bennünk, éppoly aggodalmat is, az ilyen szemlélet egyoldalúsága miatt: „Nagy szerencsétlenség, midőn egy nemzet magából fejlődik, és a sors csapásai vagy önkönyelműsége megfosztják saját én-jétől. Legdrágább kincseit vesztette el, melyeket bármely anyagi jólét ki nem pótol, visszahozni pedig — ez is ritka eset — csak mély fájdalomérzés, és szilárd határozottság képes".

Gyulai is eljut tehát az összhang igényéhez, s ezt a nemzetiség fokozott érvényesítésével kívánja kielégíteni. Ezt az összhangot azért is szomjazza, mivel eleve ellentmondóknak érzi a polgárosodás és a nemzetiség törekvéseit, vagyis azt a szemléletet képviseli, melyet Kemény már 1843-ban megszólal-

tatott. Gyulai abban reménykedik, hogy nemzetiség és polgárosodás kölcsönösen áthatják egymást, s ez a nemzeti polgárosodás, illetve, ez a polgárosult nemzet mentesülhet majd az olyan ellentmondástól, mely — Gyulai értelmezése szerint — Anyégint is jellemzi: „Kettőzött erővel kell kifejtenünk a nemzetiség és műveltség tényezőit, s összhangzásba hozván jelentőségre emelnünk. Mind a forradalom előtt, mind most súlyos teherként nehezült reánk azon körülmény, hogy a nemzetiség műveltséget nélkülözött, s a műveltség nemzetiséget. Kölcsönös hatással az egyiknek a másiktól kellene venni életerejét, táplálékát. A vagyonosabb osztály merítse amazt a néptől, s nyújtsa helyébe emezt" *(Társaséletünk)*. Íme, a nemzeti egység eszméjének egyik forrása, és a népnemzetiség új változatának legfőbb igazolása. A nemzetinek kívánt kapitalizálódás nemzeti egységet feltételez, a nemzeti egység pedig „kölcsönös hatást" a nép és a művelt, a vagyonos osztály között. A nemzetiség tehát egyedüli kivezető útnak látszik, s a katasztrófa következményeinek egyedüli gyógyszerét ígéri; Gyulai most már minden reményét a „nemzeti műveltségbe" veti, s a magyar irodalom múltját éppúgy ez elv igazolása érdekében értelmezi, mint a közelmúlt költészetét, s elsősorban Petőfiét is („Erősödni akartunk, hogy a nemzeti szellemet egész erejében kifejtvén, műveltségünket nemzetiebbé tegyük. E mind határozottabban nyilatkozó mozgalmat képviselte Petőfi a lyrában"; *Szépirodalmi Szemle.)* A nemzet veresége után, a nemzeti eszme legnagyobb fenyegetettsége idején mindent erre az egyre tenni föl, minden megoldást és orvoslást ettől az egytől várni: ebben az elszántságban rejlik a Világos utáni korszak megrendítő erkölcsi ereje, — de ebben rejlik veszedelmes egyoldalúsága is, egyoldalúság, mely a későbbiekben magát majd annyira megbosszulja. A nemzet-eszme Világos utáni apostolai nem sejtik még, hogy amit ők orvosságként nyújtanak, az minő méreggé fajulhat a kiegyezés utáni korszakok sovinizmusában.

Az a fajta polgárosodás, melyet Kemény, Eötvös — és Gyulai képvisel, az 50-es évek kezdetén még lényegesen különbözik a polgárosodásnak attól a fajától, melyet Petőfi, Arany, Erdélyi, de még Tompa is elképzelt a 40-es években. Emezek a nemzeti polgárosodást a nép műveltségének növelése által kívánták elérni, s a népnek a polgárosult Magyarország kulturális életében épp oly nagy szerepet szántak, mint a politikaiban is. Kemény, Eötvös és Gyulai a magyar polgárosodást a nemesség polgárosodása által vélték megvalósíthatónak. A nép műveltségének emelésére ők is törekedtek (népkönyvvállalkozásuk tanúskodik erről), — de a nép „polgárosítása" (amin elsősorban a módosabb parasztság, a kispolgárság, az iparosság „polgárosítását" értették) az ő rendszerükben csak kiegészítése volt a nemesség polgárosodásának. Vajda egyet nem értését épp ez a körülmény váltja ki; az *Önbírálat* és a *Polgárosodás* írója mondja ki elsőnek, hogy a nemesség nem képes valóban polgárosodni, s ezt a megállapítását a századvégi dzsentri igazolja majd. Kemény és Gyulai polgárosodási elképzelései már eleve kudarcra vannak ítélve; az az osztály,

melybe ők reményeiket vetik, máris méltatlan a hozzája fűződő várakozásokra. Legjobb képviselői ugyan eljutnak a polgárosodás egy magas szintjére, de az osztály zöme megreked a gazdasági nehézségek, a politikai léhaság s a vidékies különcség vagy úrhatnámság kátyujában. Pedig a Világos utáni helyzet kilátásait figyelembe véve, a nemesi polgárosodás programja látszott valószerűbbnek, megvalósíthatóbbnak. A 40-es évek népiességének programja csak a forradalom sikere esetén valósulhatott volna meg: Világos után ez a program fájdalmas, hosszú halasztást szenvedett.

A Világos utáni korszak olvasóközönsége is átalakulóban van, — de Gyulai ennek nem tud örülni: a műveltség színvonalát félti az új olvasók ízlésétől, igényétől. Amikor 1854-ben a Vasárnapi Ujság ügyében Szilágyi Ferenccel vitázik *(Egy kis szóváltás)*, egészen másféle elveket hangoztat, mint aminőket Arany még 1848-ban fejtett ki, a Nép barátja programjaként. Gyulai épp annak a néposztálynak nem kíván írni, melynek Arany valamikor leginkább kívánt volna: „Mi sem írunk azon néposztálynak, amely nem tud olvasni, annak sem, mely valami csekély előismerettel nem bír, s nincs fogékonysága az irodalom iránt. Mi azon osztálynak írunk, mely nem nyers tömeg, megvannak szellemibb vágyai, de nem oly vagyonos, hogy az irodalomra valóban költhessen, sem annyira tudományosan készült, hogy a szaklapokat s könyveket élvezhesse, s ideje sincs reá sokat olvasni". Ez a jellemzés kevéssé illik a birtokos nemességre, s egyáltalán nem a parasztságra vagy a kézműves iparosokra. Gyulai „nép"-fogalma tehát az értelmiséget, a hivatalnok-réteget, a kereskedő polgárságot, s a kispolgárság művelődni, felemelkedni kívánó részét foglalhatja csak magába. Az olvasóközönség kiszélesedése pedig inkább gondot, semmint örömöt jelent neki: „Nemrég a Pesti Napló-ban egy cikk adatokkal mutatta meg, hogy közönségünk alant növekedett, fenn pedig fogyott. A sűrű népies vállalatok sikere is ezt bizonyítja. E jelenségnek nem fog kimaradni jó és rossz következménye; de én félek, hogy ez utóbbi lesz a számosabb. A rosszak egyike s talán nem a legnagyobbik, bizonyosan az lesz, hogy ezután kevesebb szalonképes magyar könyv fog megjelenni s általában a finomabb nyelv és választékos előadás romlásnak indul, mert az író nem vonhatja ki magát közönsége hatása alól" *(Vélemény Kemény Zsigmondról*, 1854). Íme, a nemzetiség társadalmi bázisa: a művelt osztályok, melyeknek ízlése nem „ronthatja meg" az irodalmat. Ez a bázis csaknem ugyanaz, melyre a liberalizmus is támaszkodni kíván; a népnemzetiség — úgy, ahogyan Gyulai elméletében jelentkezik — immár a Világos utáni liberalizmus irodalmi megnyilvánulása.

A liberális-népnemzeti művelődés-eszményt, vagyis polgárosodás és nemzetiség találkozását Gyulai kimutatja a különböző népek irodalmában („Németország e század közepéig szintén idegen műveltség jármában nyögött, udvarai és aristocratiája elfranciásodtak, de erős és vagyonos polgársága nagyrészt még mindig hű német volt"; *Kazinczy Ferenc*, 1859), — és kimu-

tatja a kortársi magyar irodalomban is. A polgár-típust ismeri fel Eötvös pályájában („Itt dolgozott velünk, a nép gyermekeivel, csak tehetségével és szorgalmával emelkedve ki közülünk. A finom modoron kívül semmi sem mutatta benne az aristocratát. Polgár volt élvezeteiben, szokásai- és életmódjában"; *Eötvös-emlékbeszéd*, 1872), — a polgárt méltatja Pákh Albertben („Volt benne valami polgárias és ösztönszerű idegenkedés a táblabíróiastól. „*Pákh-emlékbeszéd*, 1870), s ízlését is elsősorban polgári színezete miatt becsüli (. . . „épen oly kevéssé kedvelte a német érzelmességet, mint a magyar szónokiságot"; uo.). A polgáreszmény megtestesülését azonban Csengery Antalban tartja számon: „Senki sem értette, senki sem érezte jobban nála a megújult magyar állam múlthatatlan szükségeit és kényes bonyodalmait, s mint egyszerű polgár, senki sem szolgálta szóval, tettel és oly sok oldalról, mint ő. Valóban, Csengery a modern magyar polgárnak mintegy eszménykép tűnik föl, s ez pályájának legfőbb dicsősége *(Csengery-emlékbeszéd*, 1881). Gyulai szerint Csengery már az új társadalmi forma megtestesülése; ezt a szigorú, fegyelmezett értelmiségi típust szerette volna ő jellemzőnek érezni egy olyan társadalomra, mely erkölcsös, nemzeti — és polgári is legyen: „Az ő dicsősége, melyben társai kevésbé osztozhatnak, az egyszerű polgár dicsősége, aki a magyar közélet minden mozzanata iránt érdeklődik, s alkalom szerint minden időben, minden téren nagy sikerrel teljesíti kötelességét" (uo.).

Láthattuk, Gyulai magát is a „nép gyermekei" közé tartozónak tekintette, s a polgárosodást „idegen" változatban sohasem fogadta el; ezért kívánta azt, hogy az Alföldön alakuljon meg „a valódi magyar középrend, melyre annyira szükségünk van, s találhatna mind szám szerint, mind anyagi tekintetben legerősebb támaszt az irodalom, s általa a nemzeti műveltség" *(Az Alföldi színműtár)*. De akár Gyulai, akár bármelyik társa, alkossanak bár a magyar polgárosodás menetéről bizakodó vagy csüggeteg véleményeket: valójában, teljes hitelességgel és őszinteséggel csak a kor átmenetiségét, bizonytalanságát élik át. Ennek az átmenetiségnek, ennek a bizonytalanságnak átéléséről tanúskodnak Gyulai nemegyszer egymásnak ellentmondó ítéletei, személyes véleményei is. Leveleiben kétségbeesett, csaknem reménytelen szavak hangzanak el, különösen az irodalom helyzetéről („És az irodalom? A közlönyök vezetői szamarak vagy gazemberek" . . .; Arany Jánoshoz, 1854. szeptember 6; „De annyit betegen is látok, de azt vénült szívvel is érzem, hogy az eszes és becsületes emberek tétlenségre vannak kárhoztatva" . . ., uo.; „Én pessimista vagyok, s hitem, hogy a magyar közönségre csak nyegleséggel hathatni". Szász Károlyhoz, 1853. május 8. stb.). Mégis, 1862-ben, Vajda röpiratával az *Önbírálat*tal vitázva, a 49 utáni helyzetet a forradalom előttinél kedvezőbbnek mondja, s különösen „gazdasági állapotaink" lényeges javulását emeli ki. Midőn 1856-ban *(Még egyszer Ristori)* a színházi közönség éretlenségét, ízlés-hiányát bírálja, mégis, a korszak átmenetiségét érzi át, s lehetetlen arra nem gyanakodnunk, hogy makacs harcai, s a nemzetiséget oly elszántan hirdető

programjai mögött ennek az átmenetiségnek, ennek a bizonytalanságnak érzete mindvégig jelen van. Bármily határozottan hirdeti Gyulai a nemzeti polgárosodásban létrejövő összhang gyógyító voltát, a kapitalizálódás előrehaladása elé leplezetlen aggodalommal tekint. Az 1855-ös *Szépirodalmi szemlé*ben is ez az aggodalom szólal meg, s a regény-műfaj népszerűségének okait elemezve, Gyulai riadalommal emlékezik meg az új kor-jelenségekről: a „boncoló szellemről", melynek annyira kedvez a regény, — vagy az „egyéni szabadság" romlását célzó társadalmi erőkről, s az „óriás közlekedési eszközökről", a „kereskedelmi érdekekről", melyek „gyengítik a nemzeti sajátságokat". Néha úgy érezhetjük, hogy az eposz időszerűségének hirdetésével Gyulai a túl gyorsan betörő idegenszerű polgárosodás ellen is védekezni kíván.

A kor átmenetiségének felismerése. Aggodalmak az „idegenszerűség" miatt

Ennek a kornak fiai a társadalmi forma-váltást néha nagyon is fájdalmasan élik át, s el-eltévednek a változási jelenségek ellentmondásai között. Riadalom, tanácstalanság, a csüggedés vagy a reménykedés szélsőségei közt hullámzó szemlélet, bizalmatlanság az új jelenségekkel szemben, kísérletek a réginek és újnak egyeztetésére: mindezzel lépten-nyomon találkozunk a kor íróinál, gondolkodóinál, s a Bach-korszak magyar irodalmát elsősorban a társadalmi forma-változás átélése szabja meg. Ezt a változást, s a vele járó bizonytalanságot — melyet még növel az önkényuralmi nyomás — találóan jellemzi Arany, az *Irányok*ban (1861—62): „A nyomás, a zaklatottság, a meghasonlás, mely politikai rázkódásaink után európaszerte erőt vett a kedélyeken, midőn nem vala hit, nem remény, nem bizalom, — midőn bessüppedt lábunk alatt a föld, s biztos irány helyett az asztaltánc szédelgéseiben kerestünk enyhületet . . .". Ez átmenetiség átérzetében fordul Arany annyi nosztalgiával Tasso kora felé, melynek „jelleme határozottan ki vala már fejlődve", mely biztos volt önmagában s a múltat végképp levetette magáról, mint bőrét a kígyó. Ez az öröm és biztonság az újban: ez hiányzott Arany és kortársai számára. Az 1870-es Hebbel-bírálat is az „átmeneti bizonytalanságot" teszi szóvá, mint az irodalomra leginkább kiható jelenséget („míg valamely kor, mely a régiben meghasonlott, irányeszméjét meg nem kapta a jövőre és rövid ideig sötétben tapogat: addig tart ezen átmeneti bizonytalanság, mely minden nagyobbszerű teremtésre általában, s így a költészetre is nyomasztó"). A „sötétben tapogató" korszak rossz közérzetét Aranynál pontosabban kevesen fogalmazták meg: „Hogy a társadalmi viszonyok átváltozása, midőn a régi és új még harcol egymással, s a győzelem egyik félnek sincs eldöntve, hogy az ily állapot temérdek habozást, kétséget, nyugtalanságot idéz elő a kedélyekben, s a percenként változó remény és csüggetegség, az egy napról más napra élés, nyomasztóan hat a költészetre, s legfölebb, a lyrának kedvez, nem akarom tagadni!" (uo.) Az átmenetiség kérdése foglalkoztatja Keményt is: az idősebb

Wesselényi alakjában az átmeneti korszak emberét elemzi, — de az ő bírálata egy olyan új nemzedék szemszögéből jön létre, mely magát ettől a vonástól már mentesnek érzi.

Kemény polgárosodási programja lényegileg egyezik Gyulaiéval, de ő másfajta konkrétumokat ragad ki, s nem is nemzetiség és polgárosodás összhangjának létrehozását, — hanem a burzsoázia és a nemesi birtokos osztály viszonyának, gazdasági és társadalmi szerepének kialakítását tekinti fontosnak. A „súlyegyen" elmélet fejlődik tovább ebben az elképzelésben is: Kemény látja a burzsoázia növekvő fontosságát, — s annak ellensúlyaként kívánja biztosítani, növelni a birtokos osztályét. Kimondatlanul ott rejtezik ebben a tervben a nemzetiség eszméje, vagyis ugyanaz a gondolat, melyet Gyulai elképzelései minduntalan kidomborítanak. Kemény a birtokos osztály befolyása révén kívánja a polgárosodás nemzeti jellegét biztosítani; vagyis: a burzsoáziát kevéssé nemzetinek tekinti, s épp ezért a nemzeti örökség őrzőjében, a birtokosságban hozza létre e „nemzetietlenség" ellensúlyát. Mindez, természetesen nem magának a polgárosodásnak ellensúlyozását, fékezését célozza. Itt ismerhetjük föl a legfőbb különbséget Kemény, és a 40-es évek plebejusainak polgárosodási elképzelései között: emezek a nép, a parasztság befolyásának növelésétől remélték az „idegenszerű" polgárosodásnak nemzetivé áthasonítását, — Kemény ugyanezt a szerepet a birtokos osztálytól várja el. Ennek az osztálynak Kemény azért is nagy szerepet szán, mivel általában, a polgárosodásban a nemzeti jelleg elhalványulásával, s a „világpolgárság" térhódításával számol. A Bach-korszak kozmopolitizmusával szemben Kemény nem a parasztsághoz, — hanem a birtokos nemességhez folyamodik. A gazdasági, a „reálképzettségű" pályákra tóduló fiatalabb nemesi korosztályok — Kemény szerint — szükségképp a „világpolgárság" befolyása alá kerülnek, tehát maga a nemesi osztály nem jelent kellő „ellensúlyt", hanem csak annak földbirtokosi rétege. A „mezei gazdaság" érdekében oly erős propagandát kifejtő Kemény a földbirtokban látja a polgárosodás nemzeti jellegének legfőbb biztosítékát, — ő tehát a „porosz utas" fejlődést a nemzeti jelleg óvása érdekében óhajtja.

Kemény azonban nem a romantikus antikapitalisták ellenzésével, hanem a tényeket fölismerő és számba vevő történész tapasztalatiságával, tényszerűségével fordul a polgárosodás szükségszerűeknek vélt jelenségei felé: „Azután az újabb európai események s az óriás közlekedési eszközök a nemzeti és egyéni sajátosságokat is kezdik gyengíteni, míg a kereskedelmi és szellemi közös érdekek által, az egyetemesség érzését és a világpolgárság előkészítő eszméit hintegetik szét. Már is rendkívüli ingerrel hatnak reánk az idegen állapotok, szokások, fogalmak és társadalmi viszonyok" *(Eszmék a regény és dráma körül*, 1853). Igen jellemző, hogy Gyulai ezt a nézetet a *Szépirodalmi Szemlé*ben csaknem szó szerint visszhangozza. „Én az állami erők arányos és összhangzó kifejlésében látok üdvöt" — jelenti ki Kemény az *Élet és irodalom*ban (1853), s ezt az összhangzást, ezt az arányt a birtokos

osztály és a burzsoázia közt kívánja kifejleszteni. Persze, nem a burzsoázia elsorvasztásával, hanem a birtokos nemesség elsorvadásának megakadályozásával. Kemény célja: nemesi-polgári kapitalizmus. Mivel az ország polgári átalakulásával a „nagy polgárság, a körülmények javát, rosszát összevetve, nyert", — most már a birtokos osztály helyzetét kell megerősíteni, mert különben „a gyorsan haladó ipar és kereskedelem saját képviselőit emelheti előtérbe. Az erősúly határozottan feléjök fordulhat". Kemény szerint tehát a polgárság előretörése: a nemzeti polgárosodás legfőbb veszélye, — *még akkor is*, ha a polgárosodásban már nem az idegen származású, régi polgárságé az egyedüli szó, hanem a birtokos osztálynak az új pályákra áttért fiai is érvényt szerezhetnek ott befolyásuknak.

Gyulai, Arany, Kemény tehát a polgárosodás ellentmondásainak bizonyos fokú átélése árán alakították ki nézeteiket, és sohasem tudták elaltatni magukban a polgárosodással kapcsolatban aggodalmaikat, bizonytalan közérzetüket. Mindezekből egyedüli kiútnak a nemzetiség eszméjét tekintették; Eötvössel ellentétben, a kor legtöbb írója és gondolkodója az elkésett, s a Bach-korszakban már félgyarmati módon megvalósuló polgárosodás veszélyeinek kiküszöbölését a polgárosodás nemzeti jellegének megteremtésétől remélte. Valamikor a nemzeti jellegért a parasztsághoz fordultak a művelt osztályok, de Erdélyi és Arany ilyen szemléletétől már idegen Keményé, aki 1851-es Széchenyi-tanulmányában egyelőre még Széchenyit idézve, majd később, az *Élet és irodalom*ban, közvetlen programként is kifejti azt a nézetét, hogy a polgárosodás nemzeti jellegét csak a földbirtok biztosíthatja. A „porosz utas" fejlődés igenlésének nemzeti indokai mellett tehát ott szerepelnek már a demokrácia „korlátozásának" érvei is: Kemény szerint Széchenyi azért kívánja ezt a korlátozást, mivel fél, hogy a birtok felszabadulása esetén „idegen tőkepénzesek és nem magyar nyelvű iparosok kezébe" kerül a birtok. A Kemény-féle nemzeti polgárosodásban tehát benn rejlik a nagy- és a kispolgárság elleni védekezés is: emezek maradjanak meg a maguk területén, s ne váljanak a nemesség versenytársaivá. De ugyanez a Széchenyi-tanulmány tartalmazza a későbbi, magyar sovinizmus egyik indító elvét is, Keménynek abban a megállapításában, mely szerint Széchenyi a „fajszeretetet" mindig a „honszeretet" elé helyezte. „Hon" és „faj" ilyen megkülönböztetése elsősorban azért veszedelmes, mivel a magyar nemzetiség polgárosulását csak a többi nemzetiséggel versenyben, illetve azok kárára kívánja megvalósítani a Széchenyi nyomdokain haladó, Világos utáni liberalizmus. A nemzeti eszme tehát ellentmondásosan érvényesül a Bach-korszakban: kétségtelen jogosultsága és pozitív funkciója már összekapcsolódik a bezárkózás, az anti-szociális szemlélet és a sovinizmus későbbi fejleményeinek előjeleivel. Eötvös átmeneti közömbössége a nemzetiség eszméje iránt — és Kemény, Gyulai szenvedélyes nemzetiség-igenlése: ugyanannak a megoldatlan, és még oly sokáig megoldhatatlan problémának kétféle megfogalmazása.

A nemzeti eszme érvényesülése az erkölcsi szemléletben

A nemzetiség elve a liberálisok szemében a legfőbb, a középponti kérdéssé válik Világos után, s az 1848 előtt még annyira hatékony egyéb eszmék, törekvések erre az egy elvre redukálódnak. Ez a redukálódás azonban a cselekvési, a kifejtési lehetőségek rendkívüli leszűkülésével, elszegényedésével jár együtt; a nemzeti elv jó ideig egyáltalán nem nyilatkozhatik meg a politikai a közéletben, hanem beszorul az irodalomba, ahol a népnemzetiség elméletében és gyakorlatában ölt testet, — visszaszorul az egyéni gondolkodás és magatartás formáiba, s itt erkölcsi fogalmakba, törvényekbe öltözik. A Bach-korszakra annyira jellemző erkölcsi szemléletet tehát — a politikai cselekvés lehetőségeitől megfosztott nemzeti szemlélet hozza létre. A Bach-korszak magyar közgondolkodásának erre a sajátosan erkölcsi tájékozódására a kutatás már régóta rámutatott. Martinkó András Kemény-tanulmánya éppoly részletesen elemezte ezt az erkölcsiséget, mint legutóbb Komlós Aladár is, aki találón állapítja meg, hogy a Bach-korszak „komoly kis vezetőrétegének" irányító elvei: „hazafiasság, erkölcs, szabadelvűség; az, hogy ismeretelméletben az ún. naiv realizmusnak hódolnak, nem mond ellent gyakorlati idealizmusuknak. Az erkölcs végső értelme pedig számunkra a hazafias felelősség; a hazaszeretet nem más, mint az erkölcs legmagasabb és legszélesebb alkalmazása, adott helyzetben a józan valóságszemléletre, és a munkára nevelés kötelessége". Ezt a „hazafias felelősséget" indokolja meg Gyulai is, midőn 1890-ben, Kölcseyről szólva, a magyar történelem *erkölcsi* tanulságaira figyelmeztet: ...„nekünk több lelkesedésre, munkásságra, kitartásra, erélyre, feláldozásra, de egyszersmind több tapintatra, eszélyre és bölcsességre van szükségünk, mint más nagy nemzeteknek, kik inkább tévedhetnek, mert nem kockáztatják lételöket". Ugyanő a magyar történelemben az annyira áhított egyensúly nagy iskoláját, ihlető példázatát is látja: „Ha vizsgáljuk újjászületésünk eszközeit, küzdelmeink bonyodalmait, viszonyaink örvényeit: a heves lelkű mérsékletet tanul, a csüggedező kitartást, az elégületlen türelmet, a kiábrándult lelkesedést, az ábrándozó józanságot" (uo.).

Gyulai irodalmi eszménye is: erkölcsi eszmény; az irodalom ugyan nem válhatik „erkölcstanári" irányúvá (Gyulai épp ezt kifogásolja Tompánál), de legfőbb funkciója az erkölcsi eszmény szolgálata, megteremtése. Az irodalom erkölcsisége épp oly fontos elem, mint maga a szépség vagy az eredetiség. Sőt, az erkölcs rendje az irodalom rendjénél, a remekművek rendjénél is fontosabb. Katona-tanulmányában Gyulai szóvá teszi a lángész beteges kultuszát, „mely mint az anya vásott, de eszes gyermekének, nemcsak mindent megbocsát, hanem a tévedést, hibát és bűnt mintegy a nagy tehetség alkatrészeinek, végzetszerű szükségnek tekinti". Megbocsájtható-e — kérdezi Gyulai —, hogy Goethe összezúzta Friderika szívét? „Friderika feldúlt boldogsága minden esetre ér annyit mint Goethe legszebb költeménye". A romantika zseni-kultuszának egyenes és nyílt cáfolata ez az elv.

Gyulai felfogásában a költészet maga is az erkölcsi világrend tükrözője lesz: „Ki lehet költő a világ erkölcsi rendjének ismerete nélkül?" *(Szépirodalmi szemle)*. A valóság kategóriájának helyét Gyulai esztétikájában tehát az erkölcsi világrend kategóriája foglalja el, ami arra figyelmeztet, hogy mind a nemzeti eszme, mind az erkölcsiség a korszak gondolkodásának egyre elvontabbá válását segíti elő. Az erkölcsiségnek ez az elsőrendűen fontossá emelkedése, a költői alkotásban elfoglalt középponti helye az 50-es évek derekának Gyulai-kritikáira jellemző. A *Szépirodalmi Szemlé*ben mondja is ki Gyulai azt az erkölcsi követelményt, mely egész kritikusi működésén oly következetesen fog végigvonulni: „A mi művészien szép, az mindig erkölcsös, amennyiben nem erkölcstelen, s a költészet bizonyos nemeiben, aminők a regény és dráma, a művészi gyönyör egy része épen attól függ, mennyiben bírja a költő megrázni és kiengesztelni erkölcsi érzéseinket".

A *költészet, mint erkölcsi tett* elve azonban azt is jelenti, hogy a költőnek végső aggályossággal kell magatartását, érzésvilágát, emberekhez, társadalomhoz való viszonyát kialakítania. Az a magatartás, melyet Gyulai áhít — és amelyet a kor költői gyakorlata valójában sohasem valósít meg: a sztoikus, az „önkorlátozó", a nem-szubjektív költészet eszményét foglalja magában, lényegileg tehát líra-ellenes eszményt, melyet joggal lehet „klasszikusnak" minősíteni (ahogyan Horváth János is minősítette), csak épp az igény felmerülését nem szabad máris gyakorlati megvalósulásként tekintenünk: „Meg vagyok győződve arról, mit a legnagyobb költők és műbölcsészek hirdetnek, hogy a költészet nem dissonantia, hanem összhang a forrásai az önmegalázódás, melynél fogva az egyén nem tekintheti magát a világegyetem központjául s egyéni fájdalmait, meghiúsult vágyait, reményeit nem állíthatja az általános kényszerűség ellenébe" *(Szépirodalmi szemle)*. A Keménynél megszülető végzet-hit Gyulainál átkerül a költészet körébe, s a romantika költészet-eszményének — a forradalom költészet-eszményének is — cáfolatásul használtatik: Gyulainak ez a mélyen líra-ellenes szemlélete különös ellentétben van a líraiságnak azzal az erős igényével, mely Aranynál 1852—53-ban megmutatkozott. Arany-emlékbeszédében Gyulai nem is akarja észrevenni eszményképének ezt a válságkorszakát („Arany visszariad a meghasonlástól" — érinti óvatosan a kérdést), s erre vezethetjük vissza azt a mellőztetést, melyben a lírikus Arany a legutóbbi időkig részesült. Gyulai líra-ellenessége, a lírától megkövetelt sztoikus „önkorlátozása" okozta azt is, hogy éppen ő sohasem érthette meg Vajda, vagy Reviczky költészetét.

Amiként a politikában is az ellentétes erők egyensúlyának megteremtésére, úgy az erkölcsi világban is a szélsőségek kiküszöbölése által létrehozott összhangra törekszenek a kor liberálisai. Ez az erkölcsi igény nyilatkozik meg a világfájdalom ama kritikájában is, melyet Gyulai a *Szépirodalmi szemlé*ben fejt ki; „világfájdalmon" az eszmény-nélküliséget érti, vagyis azt a nihilizmust, mely a túlzásba vitt, a „szenvedélyesen telhetlen" érzelmek, gondolatok

nyomán marad meg: „A világfájdalom egy elpazarlott vagy szerencsétlen élet benyomásaiból táplálkozó kétely, mely folboncolta érzéseink és szenvedélyeinket, erkölcsi és társadalmi fogalmainkat, s kétségbeesett eszményeink dőresége, erényeink nyomorultsága, tévedéseink és bűneink végzetszerűsége fölött". Ez a jellemzés, valamint a cikk egyik célzása sejtetnünk engedi, hogy Gyulai még Keményt sem érezte mentesnek a „világfájdalom" nihilizmusától. Vajda ellen támadó bírálat egyik indokának pedig azt a viszolygást érezhetjük, mely Gyulait az *Önbírálat* indulati túlzásai láttán foghatta el. Gyulai azonban nem szenvedélytelenséget kíván, nem a „kiégett lélek" nyugalmát áhítja, hanem, Keményhez hasonlóan, még az erények gyakorlásában is a végső aggályosságot követeli: „nemes érzések- és szenvedélyekből is folyhatnak nagy tévedések, sőt bűnök" *(Vajda-bírálat,* 1862). Zilahy Károlynál épp azt kifogásolja, hogy műveiből a szenvedélyek, a konfliktusok hiányoznak: „Nem látunk küzdelmeket, nem halljuk az öröm vagy fájdalom hangját... Sivár világ vesz körül bennünket, maga a költő sincs részvéttel személyei iránt s csak némi fanyar iróniával kíséri őket" *(Zilahy-bírálat,* 1862). Vagyis: a Világos utáni liberálisok *aktív* erkölcsre törekednek, s Gyulai elveti az olyan tárgyilagosságot, mely tartózkodik „megbélyegezni a bűnt és dicsőíteni az erényt", — illetve, amelyik „az eszményiség túlzásait úgy igyekszik kerülni, hogy a kételyek tömkelegébe téved" *(Polemikus levelek,* 1857). De Csengery is, aki sztoicizmust tanít, s így ír Gyulainak: „Igyekezzék nyugalomra. Stoicizmusra van szükség e korban; sokat kell elviselni tudnunk" (1855. december 24), — másutt passzív jellege miatt utasítja el Epikurosz tanát: „Önző nyugalom, mely minden polgári erényt aláás; a hanyatlási korszakok bölcselete, mely elmés számítás tárgyává teszi az erényt, s minden lelkesedést, minden önfeláldozást kirekeszt, ami pedig szintoly szükséges a társadalom fenntartására, mint a kormányok bölcsessége" *(Római történet Rómában).* Gyulai kritikusi szigora csak olyankor enyhül, midőn a mű vagy az író „erkölcsiségét" kétségtelenül megállapíthatja; Szigligeti-emlékbeszédében (1879) a középszerűség mentségéül is az erkölcsi érzéket említi: „ha nem csüngött magas eszményeken, mindig megőrzött bizonyos erkölcsi érzéket, jó tapintatot, józan ítéletet, amelyek megóvták az élet sivár, vagy épen léha fölfogásától". Gyulai indulatos Jókai-ellenessége pedig abból is ered, hogy a nagy regényíró kedélyességét, anekdotaiságát, romantikus fantáziáját valamiféle *léhaságnak* fogja föl.

Az erény, az erkölcs a Gyulai-nemzedék szerint mindig csak harcok útján jöhet létre; ezért utasítják el Epikurosz passzív harmóniáját, s ezért törekednek aktív, felelős, a közélethez kapcsolódó magatartásra. Kovács Kálmán joggal állapítja meg, hogy Gyulainál alapvetően fontos a belső harc, az önmagunkon aratott diadal, a küzdelem útján kialakított harmónia. Erdélyi már 1845-ben *(Vörösmarty-tanulmány)* az önkéntesen emelt korlátokban látja a szabadság igazi értelmét („Költőnknek főérdeme, hogy korlátokat

tuda tartani, azaz tudá használni szabadságát, mert a szabadság igazi értelme: korlátok ismerése").

Akárcsak Keménynél, a Világos utáni korszak legtöbb írójánál az erkölcsiesség szükségképp vezet a Széchenyi hirdette önismeret gyakorlásához, ezen túl pedig a lélektani tudatosítás egy morális jellegű válfajához, Kemény számára éppúgy ütött a „recollectio ünnepélyes órája", mint a kortársak számára is: „és mi kezdjük számlálni tévedéseinket s az áldozatokat" *(Széchenyi-tanulmány)*. S hogy mennyire mélyből fakad, Széchenyi hatásaként, az önismeret vágya, azt Erdélyi 1846-os, Kisfaludy Károlyról szóló írása is mutatja: „Mint az emberi nem üdvözítőjének pokolra szállása épen kezdése volt feldicsőíttetésének, úgy kezdete a nemzeti sors jóra fordultának is a mély magunkba szállás —descendit ad inferos; — mikor megismerve önmagunkat, ha volt bennünk hiba, kiálljuk az önszégyen fájdalmát, hogy szent tűz által megtisztult lelkekként tisztább légre foghassanak sietni vágyaink. És ez a nemzet nagy bűnbánatának újjá szülő változása, szerencsés fordulata". Csaknem vallásos lelkiállapottá magasodik a kor tudatában az önismeret gyakorlata: a krízis, a katharzis fordulópontján időző eszmélés hajol most tükör fölé, hogy annyi veszteség után legalább önmagát találja meg újra. Az elmélyülés, az elmélkedés korszakának ígérkezik a Világos utáni évtized: költők és gondolkodók a nemzetiség eszméjét a misztika köreibe próbálják most emelni. „Önismeret-, teendőinkkel tisztába jutás és szilárd határozottságért kell imádkoznunk fájdalmunk kálváriájánál" — írja Gyulai *(Társas-életünk*, 1850), és ugyanő minden felemelkedés, kibontakozás zálogát keresi az önismeretben: „Szívünk nem égett ki, s ha mélyen sebzett is, van erőnk önismeretre törekedve tájékozni magunkat s igyekezvén megtartani, amink volt, a további fejlődhetés útját egyengetni" *(A Nemzeti Színház és drámairodalmunk*, 1857).

A fokozott erkölcsi tájékozódás a nemzeti lét fenntartásáért vívott harcban éppúgy megtalálja indokait, mint a Világos után bekövetkező demoralizálódás kivédésében. A Bach-korszak léhaságáról nem egy adatot közölnek a történetírók; Erdélyi a pesti „maîtresse-világra" panaszkodik, (Szemere Miklóshoz, 1851. április 10), s az irodalom is felvesz magába valamit a kor fülledt, érzéki atmoszférájából. Ez csap meg bennünket Kemény társadalmi regényeinek némelyik fejezetében, ez Jókainak a kort bemutató műveiben *(Régi jó táblabírák, A szerelem bolondjai* stb.), de Vajda novelláiban, sőt lírájában is. Arany balladái nemcsak a nemzeti történelmet elevenítik meg, de a nemzeti erkölcs példáit is felmutatják. Gyulai ugyan Vajda ellenében váltig bizonygatja, hogy „a korhely, kicsapongó élet vádja is inkább illik az 1848 előtti korszakra" (Vajda *Önbírálatának* kritikája, 1862), de nem győzi óvni a magyar társadalmat a cinizmusnak, az erkölcstelenségnek, a hitetlenségnek attól a „fertőzetétől", melyet a francia irodalom közvetíthetne hozzá *(Ponsard : Pénz és becsület* című színművéről írt bírálata, 1853). Az

„erkölcstelen" irodalom megtestesülését — Balzacban látja ez a kor, s épp ez a fajta erkölcsi aggályosság készíti elő a magyar kritikában és közízlésben az eszményítés esztétikájának érvényesülését is. Az eszményítő, az apologetikus irodalom részint a kor erkölcsi igényeit kívánja kielégíteni, — részint „oltalmat" ígér a kor valóban fenyegető erkölcsi nihilizmusa ellen. S ha az irodalmat igazán erkölcsi tettként kívánja felfogni Gyulai, — úgy a kritikát még inkább: erkölcsi elvek őrzőjének, felmutatójának, egyféle erkölcsi tartás példázójának, megvalósítójának.

Erkölcsiség és nemzetiség legmagasabb kifejeződése: a költészet

Gyulai kritikusi működésének ereje, jelentősége nagyrészt elvész az 50-es évek végén, de addig is ebben a tevékenységben a teljesség egy sajátos igénye él, igény, mely a pusztán irodalmi feladatban nem tud kielégülni. Gyulai a kritikus számára ki akar követelni valamit a költő szerepéből, feladataiból; azt az „erkölcsi világot", melyet a költő kifejez, ő másféle módon, a kritika „sajátos eszközeivel" kívánja megszólaltatni. „Én azok közé tartozom, kik szívökben bizonyos irodalmi ábrándot és lelkesülést táplálnak, s úgynevezett szigorúságuk önmaguk és mások irányában, nem egyéb, mint egyszerű kötelesség" *(Szépirodalmi szemle)*. A gyakran pedáns és merev Gyulai néha olyan gondolatokat ír le, melyek olvastán ismét csak úgy érezzük, hogy ez a kor ugyanazt kereste a költészetben, amit más korok a vallásban: „Én örömest olvasom és tanulmányozom a költőket és műbölcsészeket. Ez reám nézve mindig gyönyör forrása. Minél többet vizsgálódom, annál többet élvezem, mert mind mélyebben nyilatkozik előttem a valódi költészet, e második isteni kijelentés, mely kibékít bennünket az élet nagy meghasonlásaival" (uo.). Ez a szemlélet a kritikus számára az azonosulás szükségét is előírja: a „kinyilatkoztatásnak" részesévé kell váljék ő maga is, mert különben hogyan tudná jogait, lehetőségeit megvédeni, biztosítani? Gyulai felfogása szerint a költészet nem a költők kizárólagos birtoka, kiváltsága, — sőt, néha épp ők a méltatlanok a „második isteni kijelentés" hordozására. A költészet a lélek olyan felmagasztosulása, melynek részesévé válhatik a nem-költő is, ha erkölcsileg méltóvá válik erre, s az „összes szellemélethez" tartozását tudatosítja magában („hisz szellemünk hatása az összes szelleméletnek épen oly részévé válik, mint testünk atomjai a nagy mindenségnek"; *Szigligeti-emlékbeszéd*, 1879). Gyulai tehát a költészetet az erkölcsi tökéletesülés végső állapotának tekinti, melyre nemcsak a „hivatásos" költők képesek: „Mert nemcsak az a költő, aki költeményeket ír, hanem minden ember, aki nemesen fogja fel és éli át az életet. A költészet az emberiség közkincse, s a költő csak teremtő tehetségben különbözik mástól, de nem egyszersmind érzésben és gondolatban. A költő csak azt fejezi ki művében, amit az emberek éreznek, gondolnak és cselekszenek; s nem tudom, melyik több értékű: egy sikerült

költői mű-e, vagy egy nemesen átélt élet?" (*Kriza-emlékbeszéd*, 1878). Mindez összhangban van avval, amit Friderika boldogsága, és Goethe költeménye kapcsán már korábban vallott Gyulai. Nemzetiség, erkölcs és költészet sajátos egységbe kapcsolódnak a Bach-korszaki magyar gondolkodásban, s ez egység legvilágosabb, legkönnyebben tanulmányozható megtestesülésével szolgál Gyulai kritikusi életműve.

Ez az életmű ugyanis a szenvedély, a képzelet, a belső azonosulás néhány nagy példáját is felmutatja. Maga Gyulai vall erről az igényről a *Szépirodalmi Szemlé*ben, mely az ő kritikusi ars poeticájának foglalata is. Az 1857-es *Polemikus levelek*ben még egyszer visszatér erre az ars poeticára, s kimondja, hogy „valamely műnek egészben felfogását mindig az érzés és képzelem segítik elő. E nélkül az értelem analysise épen olyan hamis lesz, mintha a kritikus a fegyelmezetlen érzés és képzelem nyugtalanságának engedi át magát. E két elemből dolgozik a kritikus, e két elemre hat, mit egyrészt a forma által eszközöl". Képzelem és érzés: a kritikusi munka bennük válik rokonná a költészettel, mely nemzet és erkölcs eszméinek legmagasabb rendű kifejezése is. Az élet meghasonlásaival kibékítő költészet, — a költészet, mint a megváltatás eszköze: íme, a morális-nemzeti szemléletű kor menekvési útja, mely Madáchnak épp oly sokat jelent, mint Gyulainak. *Az ember tragédiája* eszme-rendszerében a költészet és a természet (hisz a kettő egyet jelent Madáchnál) szava hozza el a megváltást a kétségbeesett embernek. — Gyulait önmagával és korával a költészet, illetve annak kritikusi szolgálata békíti ki. Kemény és Gyulai tétovázásai, útkeresései, kétféle hivatás közti dilemmái sokban hasonlatosak. Mindkettejüket a kötelesség *erkölcsi* parancsa késztette olyan feladatokra, melyeknél hálásabbakkal jegyezte el őket tehetségük. Kemény a regényírás kárára műveli a politikát, a publicisztikát, Gyulai pedig, aki az *Udvarházzal* a kor egyik legjelentősebb regényíró-ígéreteként jelentkezett, a magyar költészet sorsával azonosulva válik kritikussá. Mindketten a nemzeti polgárosodás ügyéért vállalták e feladatokat, s Keményhez hasonlóan, Gyulai is mély válság árán tudta csak vállalni.

Gyulai kritikusi működése fájdalmas, benső drámát is rejt, s a hivatástól menekülésnek épp akkora része van ebben a drámában, mint a hivatás vállalásának. Nem engedheti, hogy „pedáns szellem" vagy „hetyke kufárkodás" vezesse félre a közönséget, — de maga is megdöbben önnön, polémikus szerepétől, s megérti, hogy tehetségének nagyobb lehetőségeit játssza el miatta: „Egyébiránt élek és polemizálok. Soha sem fogyok ki a polemiából. Ugy látszik nem csak a szív életét játszám el már félig-meddig, hanem a szellemét is" — írja Aranynak (1857. április 20). Gyulai benső drámáját senki sem értette meg jobban Csengerynél: „Neked fáj, hogy hazai, hogy irodalmi ügyeink úgy vannak, ahogy vannak; nekem szintén. De neked az is fáj, hogy nem segíthetsz a dolgon, s e fájdalom érzése teszi élessé, olykor epéssé előadásodat. Ez erős érzés, e hév kétségtelenül sajátos hatást kölcsönöz műveidnek, de

emészti saját kebledet is. Az a kritikai érzés, szellem, mely az irodalom lelkiismerete akarna lenni, saját éned ellen is fordul, emésztve, marcangolva". Megértés van ebben a levélben, — de burkolt korholás is. Gyulai majd az 1857-es *Polemikus levelek*ben tér vissza az „epés kritikusok" jellemzésére, s a jelzőt ironikus büszkeséggel vállalja. De minduntalan éreznie kell, hogy kritikusi heve még barátainak is terhes: „Ugy veszem észre, hogy legjobb barátaim is nem igen kedvelik modoromat. Kemény nem rég tudtomra adta, hogy írjak bármit lapjába, csak kritikát ne. Csengery nem rég bár elég gyöngéden visszautasította egy hosszabb kritikai cikkemet, s nem sok kedvet mutatott, az Erdélyi cikkei vagy Salamon Petőfi bírálata ellen kiadni tőlem valamit. Ugy hiszem nem kedvelik modoromat, kivált most a nemzeti egyetértés nagy napjaiban" (Aranynak, 1860. augusztus 20). És Arany sem hajlik a kritikai szigorra: „elvül kelle tűznöm: az igazságtól, meggyőződéstől nem távozva, oly szelíden szólni a hogy csak lehet" (Gyulainak, 1861. augusztus 28). Pedig Gyulai már korábban szemére vetette Aranynak a lanyhaságot: „Lapod iránt senki sem szigorúbb, mint én, s hibáztatnom kell, hogy egy s más napi kérdésben igen lanyhán, igen félénken viselitek magatokat" (1861. január 15-iki levél). Gyulai szigorú kritikusi elvei, melyek hivatásának végsőkig aggályos erkölcsiségéből következnek, nem a kor igényei szerint, hanem azok ellenében érvényesültek. Gyulai állandó konfliktusban él kortársaival, sőt barátaival, de még önmagával is. Ezért írja Berlinből, 1856. május 23-ikán, Csengerynek: „Most még izoláltabban állok, mint valaha, mind a közönség, mind azok, kik ellenem írnak úgy tekintenek, mint aki semminemű irodalmi párthoz nem tartozom, még a Pesti Naplóhoz sem, hol csak azért tűrnek, mert mulatságos és eredeti egy kis ember vagyok". Tisztelete és barátsága sem akadályozza meg abban, hogy kritikai elvei miatt Keménnyel is összeütközzék: „Kemény kíméletet követel nemcsak politikai okból, hanem azért is, mert Jósika a betegségig érzékeny. Hátha én is érzékeny vagyok, egész a betegségig, bizonyos eszmék irányában? Mivel van neki erre több joga, mint nekem? S ha neki szabad lábbal tapodni azon elveket, melyeket én tisztelek, miért legyek köteles hallgatni, csak azért, mert neki rosszul esik a cáfolat? Kemény emberbaráti ürügye oly elv, mely egyaránt megaláz írót és kritikust, s mi több, lehetetlenné teszi a kritikát" (Csengeryhez, 1860. február 17). Mindezek után nem lephet meg vallomása sem, melyet Aranyhoz intéz, s mely mögött kritikusi pályájának válsága lappang, válság, mely Gyulait a teljes szenvedéllyel végzett kritikusi tevékenységtől (mint erre már korábban rámutattunk), a tanulmányírás felé irányítja: „Annyira megutáltam tíz évi tapasztalásom után irodalmunkban a sok kicsinyes hiúságot, a személyek szertelen cultusát, a barátság pajtáskodásait, hogy irodalmi ügyekben kihalt szívemből minden gyöngédség, még az is, minek talán volna értelme" (1861. március 28). A „gyöngédségnek" ezt a hiányát fedezhetjük föl Zilahyról, Vajdáról, Jókairól írott ezutáni kritikáiban; igazi „gyöngédséget" Gyulai már

csak a régi irodalom iránt, s az emlékbeszédeiben méltatott halottak iránt tud érezni. De ezek az emlékbeszédek a magyar tanulmány-írás új útját is jelentik, s Gyulai szintézis-teremtő érettségének tiszta és gazdag bizonyítékait nyújtják. A válság, melynek lezárultával ezek a művek megszületnek, igazolja a *Szépirodalmi szemle* nyílt és meglepő vallomását, mely Gyulai kritikusi tevékenységének delelőjén hangzik el: „Valóban nem születtem kritikusnak. Legalább kedélyem sehogy sem tudja megszokni e szerep nyomoruságait". Ha áttekintjük az elsősorban kritikusként számon tartott Gyulai egész pályáját, azt kell látnunk, hogy tanulmányírónak ő sokkal jelentősebb, mint kritikusnak, s kritikusi működését csak az 50-es évek végéig lehet valóban erőteljesnek, újszerűnek tekintenünk. A tanulmányíróként tisztelt Keménynél Gyulai a tanulmányírásnak bizonnyal jelentősebb mestere.

Erkölcsiség és szenvedély-igény találkozása a tragikum-elméletben

Az Aranyhoz intézett vallomás-levél tartalmaz még egy mondatot, mely Gyulai írói — és kritikusi tevékenységének kulcsát is nyújtja: „bizonyos, hogy én némi felindulás, némi szenvedély nélkül képtelen vagyok írni". Komlós Aladár helyesen állapítja meg Gyulairól: „bírálataiban szinte több a szenvedély, mint verseiben, prózája szabadabb és dallamosabb mint verse". A *szenvedélynek* ez a szerepe Gyulai működésében, gondolkodásában olyan jelenség, melynek felmérése nélkül elméleti tevékenységét, s főként, tragikum-elméletét nem tudjuk megérteni. Gyulai a szenvedély mozzanatának érvényesítésével avatja erkölcsivé a kritikát, s emeli azt a költészettel rokon szférába. Ha igaz, hogy „a valódi kritika az irodalom filozófiája és lelkiismerete egyszersmind" *(Kölcsey-emlékbeszéd,* 1890), úgy ez a lelkiismeret csak szenvedélyes lehet, akárcsak magának a költészetnek lelkiismerete: „A kritikusnak is, mint minden írónak, ha valóságos irodalmi művet akar teremteni, szüksége van bizonyos felindulásra, lelkesülésre, melyet tárgyától vesz, s tárgyára sugároztat vissza" *(Néhány szó a kritikáról,* 1861). Ezért jelenti ki, hogy az „epés kritikusok", akik közé magát is sorolja: „alapjokban erős szenvedélyűek. Érzik és tudják, hogy a szenvedélyes gondolkozó, kinek szívén fekszik az igazság, egyszersmind a leglogikaibb gondolkozó is" *(Polemikus levelek,* 1857). A szenvedélynek ebben az igenlésében furcsamód, nem valamely rendszer vagy állapot megbontását, hanem ellenkezőleg: ismét csak az összhang megteremtésének vágyát kell fölismernünk. A romantika szenvedélykultusza a régi, a megülepedett érzésformákat kívánta robbantani, — Gyulai szenvedély-igénye a Bach-korszak önkorlátozó, sztoicizmusra hajló, mérsékletet hirdető erkölcsiességét kívánja kiegészíteni, vagyis egyensúlyba hozni a szenvedély jogainak biztosításával. Mert szenvedély nélkül ez az erkölcs végül is a nyárspolgári, a patópálos tétlenség, a passzivitás és köldöknézés igazolása lenne. A Bach-korszak magyar erkölcse egykönnyen válhatnék a tétlenség, a tunyaság erkölcsévé is.

Szenvedélytől mentesen ez az erkölcsi szemlélet csak a táblabíró világ kényelmes fatalizmusát dicsőítené meg. A végzet elfogadását hirdető Kemény is siet figyelmeztetni bennünket, hogy ez az elfogadás *aktív cselekvést* kell jelentsen, nem pedig állati, jóllakott nyújtózást a méhesben. A mérséklet egykönnyen válhatik szűkösséggé, a józanság gyávasággá, a fatalizmus gerinctelenséggé. Gyulai szenvedély-igénye e veszélyekkel szemben az ellenméreg szerepét követeli magának. Persze, ez a szenvedély-igény is mértékekre, határokra tekint, korlátokat kíván tiszteletben tartani. Gyulai sem a szertelen szenvedély híve, hanem a „klasszikus", az erőnek erejével fékentartott szenvedélyé. Mert a fékezettségnek is ott lehet csak értelme, szépsége, ahol valódi erőket kell megfékeznünk. Az erőtlenség, a lanyhaság felett működő féknek nincs mit „fognia", ez a fék a semmibe markol. A magyar liberalizmust 67 után mindinkább ez a semmibe markolás jellemzi: a következő nemzedékekből kínosan hiányzik a Gyulai-igényelte szenvedély. Majd Ady fog erre a harcos, kisuras szenvedélyre tisztelettel, paradox elismeréssel visszagondolni. Gyulai, aki nem tűri a féktelen szenvedélyt, Vajdánál is ettől riad vissza. És mivel a szenvedélynek valamely fékentartott, kiegyensúlyozott válfaját óhajtja, végül is megállapodik a tragikum elméleténél. Mert a tragikum felmutatja a szenvedélyt, de tüstént korlátozza is. A tragikumban megdicsőül a szenvedély, s egyszersmind tilalmassá válik; a tragikum tilalma erkölcsössé avatja a szenvedélyt, mivel a felidézett végzet komolyságát társítja hozzá, s ily módon eltávolítja a léhaság posványától. De a tragikum meg is „menti" a szenvedélyt, mivel a túlzásaiból eredő veszélyek kerülésére tanít. Amikor Gyulai a tragikumot igényli, a „megmentés" olyan módjára törekszik, mint aminőre 1854-es tanulmányában, Petőfivel kapcsolatban. A tragikum tehát „megmentés" és kritika is Gyulai szemléletében. A tragikum elmélete: a szenvedély kritikája. A kritikai szenvedély, melyet bírálataiban érvényesít, ily módon kapcsolatban van a szenvedély kritikai elfogadásával, melyet tragikum-elméletében valósít meg. *Szenvedélyes kritika* és a *szenvedély kritikája* : az előbbi a kritikusi ars poetica, az utóbbi a tragikum-elmélet legfőbb elemeként: íme, egyazon igény kétféle jelentkezése az erkölcsi eszméknek ama rendszerében, melyet a Széchenyin iskolázott, Világos utáni magyar liberalizmus kialakított.

1855—56-os Ristori-cikkeiben, s ugyancsak 1855-ös bírálatában Szigligeti *Diocletian*járól, Gyulai a szenvedély erőteljes igényével lép fel, s a tragikum hiányát a magyar irodalom egyik legnagyobb gyengeségének mondja. Ristori „visszaadta hitemet a tragédiában", írja Berlinből *(Signora Ristori*, 1855), s később Katona Józsefre hivatkozik a szenvedély és a tragikum *fenségének* hirdetése érdekében *(Még egyszer Ristori*, 1856); nem kétséges, hogy ez az érv vezeti el Katona-tanulmányához is. Gyulai azért sürgeti a szenvedély és a tragikum ábrázolását, mivel a filiszteriségnek a polgárosodással összekapcsolódó veszélyét fölismerte: „közönségünk megúnta a declamatiót; többé nem táblabíró; kifáradt a nagy szenvedélyekben: philister akar lenni, feled és

vigad" *(Signora Ristori*, 1855). Fontos, sokatmondó vallomás ez a Bach-korszak társadalmi folyamatairól; Gyulai harca éppúgy irányul az erkölcsi lazulás, mint a polgárosodás léha, kisszerű változata ellen. Az eszmékkel eljegyzett, reformkori nemzedék követel itt vissza valamit a veszni induló örökségből. De az az erkölcsi szemlélet is megnyilvánul itt, mely a költészetben a felemelkedést, a vigaszt, az élet megaláztatásaiért nyerhető elégtételt keresi. Ezért írhatja Gyulai, hogy a színházban a „fölindulást, a megilletődést keresem", s ezért vágyik „egy felemledett érzésben feledni az élet nyomorúságait" (uo.). A tragédia és a szenvedély sürgetése azonban a túlságosan köznapi ellen is irányul, vagyis a kapitalizálódással együtt jelentkező új ízlés ellen, melyet ugyancsak a reformkor költészetén nevelődött nemzedék érez idegennek: „midőn drámaíróink oly nyelven írnak, aminővel hírlapi cikket sem kellene; midőn a rhythmusos nyelv végképp száműzve van tragédiánkból s a párbeszéd oly élethű, mint ahogy az utcán beszélnek" (uo.). A költészet emelkedett, ünnepi válfaját kívánja vissza Gyulai, a pátoszt és a fenséget („színészeinkből a tragikai hajlam, a pathosz egészen kihalni készül" uo.), anélkül, hogy észrevenné: Alfieri hangneme máris idegenné vált a polgárosult Európában, s a tragédia útját nem a klasszikus tragikai hagyomány feléledése fogja megjelölni, hanem az a fajta tragikus „hétköznapiság", melyet majd Ibsen fejez ki. Gyulai éppoly kevéssé ismeri fel ezt a fejlődési irányt, mint Vajdánál a népies líra intellektualizálódásának folyamatait. De hisz a költészetnek ily egyoldalú, erkölcsies felfogásában is van valami időszerűtlen: a kapitalizmus korának lírája például sokkal inkább a filozófia, mint az erkölcs kérdései iránt érdeklődik. Gyulai azért áhítja a tragédiát, amiért az eposzt is. Erkölcs és költészet összhangját jelenti számára a tragédia, mert itt jelen vannak a szenvedélyek „melyeknek örömét és kínját, tévedését és bukását rajzolni kell" (uo.).

Mindaz, amit Kemény tragikum-felfogásáról már elmondhattunk, Gyulaira is jellemző. Gyulai kritikusi elmélete (láthattuk már, hogy bármifajta elmélet szerepét minél szűkebbre kívánja fogni) Petőfi és Arany költészetéből a népnemzetiesség elvét, Kemény regényeiből pedig a tragikum tanát őrzi meg. Népnemzetiesség és tragikum tehát éppoly szoros egységbe kerül Gyulai gondolkodásában, mint erkölcs és szenvedély, költészet és kritika. A tragikumnak Keménynél kialakult formulái minduntalan visszatérnek Gyulai írásaiban: „mindenütt meglátja a kérlelhetetlen nemesist nemcsak bűneinkben, hanem nemes hajlamaink, tévedéseinkben is" mondja Szigligeti-emlékbeszédében (1879) s Kemény regényeinek szellemében állítja ugyanott: „az erkölcsi világban gyakran erényeinkből folynak hibáink, vagy legalább hiányaink". Ennek a tragikum-szemléletnek politikai értelme nyilvánvaló: Kemény és Gyulai 1848 tragikumának tanulságát foglalják esztétikai jelbeszédbe. Szerintük a szabadságharc: az „erény túlzása" volt, márpedig „erényünk könnyen örvény felé ragadhat bennünket, ha nem párosul eszélylyel;

szolgálni hisszük hazánkat és sértjük érdekeit, mert bonyodalmas voltukat nem tudjuk megérteni" *(Kemény Zsigmond emlékezete*, 1896). Gyulai azt tartja fontosnak Keménynél, hogy „inkább a nemesebb szenvedélyek, mondhatni az erény tragikuma felé fordult előszeretettel. Senkisem volt buzgóbb magyarázója azon szárnyas igének, hogy a pokol jó szándékkal van kikövezve" (uo.). Kemény aggályos „súlyegyen"-elméletének erkölcsi tanulságait Gyulai hiánytalanul átülteti a maga tragikum-koncepciójába: „a bűntől könnyebb megóvni magunkat, mint nemes érzéseink eszélytelen elragadtatásaitól; nem elég az erkölcs törvényeit meg nem szegni, még sok más jogos érdek van, melyek megsértve megbosszulják magokat" *(Kemény-emlékbeszéd*, 1879). Kemény regényeit ő nevezi el „a legtragikaibb magyar regényeknek" („tragikaibbak mint tragédiáink", uo.), s a „félreismert politikai érdekek" könyörtelen bosszújának tanítását olvassa ki belőlük (uo). A tragikum tehát az erkölcsi aggály és felelősség ébrentartására nevel, mivel „bűnhődésünk soha sincs arányban tévedéseinkkel, s nemcsak magunkat sodornak örvénybe, hanem mindazokat, akiket szerettünk" (uo.). Ily módon viszi át 48 bukásának érzületét a tragikum-elméletbe Kemény és Gyulai, ily módon kívánnak mindketten felelősséget, aggályosságot tanítani a tragikum példáival. Gyulai tragikum-elméletében ott lappang a történelmi élmény, 48—49 élménye. Igen jellemző, hogy Kemény is, Gyulai is — Széchenyit tekinti a kor tragikus hősének, benne látja megtestesültnek a bukás „intő tanulságát", a tragikus tanulságot; mert Kemény és Gyulai a tragikus hőst rokonszenvesnek kívánják látni, s ezért nem tekintik tragikusnak — Kossuthot. „Úgy látszik, hogy Széchenyi a reformatorok és izgatók tragikumát teljes szörnyűségében érezte s megtört ez érzés alatt" *(Széchenyi-emlékbeszéd*, 1866). *Ha tehát Gyulai a nemzeti polgárosodás ideológiájának egyik legfontosabb kifejeződését az erkölcsben kereste, az erkölcs kifejeződésének legmagasabb formáját pedig a költészetben, úgy a költészeten belül is az erkölcsi tanulság és hatás legsűrítettebb formáját a tragikumban találta meg.*

A tragikum-szemlélet tehát a Világos utáni polgárosodás ideológiájának lényeges eleme. A kor egyébként is hajlamos a tragikum-szemléletre, s a bukás ellenére az eszme nagyságának, igazságának beigazolódásában hisz. Ez a felfogás érvényesül Madách nagy művében is. Fontosnak kell mégis éreznünk, hogy Kemény és Gyulai tragikum-elméletéből az eszme győzelmének mozzanata hiányzik. A tragédiából ők nem az eszme igazságának bizonyítékait kívánták levonni, — hanem annak az erkölcsi magatartásnak igazolását, mely az életben, a szenvedélyek világában, s a tettekben is a végső aggályosságot írja elő, így akarván biztosítani a tünékeny és sérülékeny „súlyegyen" fennmaradását. A tragikum-elméletben tehát a magyar polgárosodás liberális elképzelése próbál számolni azokkal a kudarcokkal és veszedelmekkel, melyeket Kemény, Gyulai és társaik már megsejtettek, és épp alaktalan mivoltuk miatt oly nyomasztóknak, oly fenyegetőknek éreztek. Magában a tragikum-elméletben is megtalálhatjuk a liberális ábránd egyik elemét: a tragédia elhárít-

hatásának ábrándos reményét, áhítását. A liberálisok tragikumfelfogásától azonban lényegesen különbözik Aranyé, aki a maga nemzeti koncepcióján belül, a nevelés eszközeként használja fel a tragikumot, — és különbözik Madáché is, aki a tragikumból nem az aggályosság, a szorongásos óvatosság, hanem az eszme győzelmébe vetett hit tanulságát próbálja levonni.

A tragikai kényszerűség elve

Gyulai tragikum-elméletének eddigi méltatói — Hermann István és Kovács Kálmán — egyetértettek abban, hogy Gyulai közeledik Vischer tragikum-felfogásához, s e közeledés kapcsolatban áll a köznemességnek 1848-ról vallott nézeteivel. „Vischer szerint — írja Hermann István — a tragikum bizonyos esetekben szükségszerű, elkerülhetetlen, elháríthatatlan, a tragédia szerinte nem más, mint ennek az életténynek rögzítése. Vischer megköveteli a tragédiától, hogy a tragikus hős feltétlenül vétkes legyen, tehát maga is okozója legyen elbukásának". Gyulai tragikum-elméletében valóban kétféle felfogás követi egymást: 1855-ben *(Diocletia-bírálat)* még a világrend ellen *jogosan* feltámadó egyéni szenvedélyre helyezi a hangsúlyt, ettől várja a „drámai érdeket" a „tragikai katastrophát": „Szükséges, hogy a hőst erős és határozott szenvedély vezesse, mely összeütközik a jogos viszonyokkal, a hagyományos erkölcsökkel, a kegyelettel, a kötelességgel: szóval azzal, amit társadalmi-, erkölcsi- vagy világrendnek nevezünk. Ez az összeütközés a cselekvény magva, a katastropha eleme s minél jogosítottabb egyénileg a szenvedély, mely keztyűt dobott a világrendnek, annál erősebb a drámai érdek, s annál tragikaibb a katastropha." 1879-es Szigligeti-emlékbeszédében a tragikai múzsát jellemezve, a kiegyenlítődést tartja fontosnak, vagyis azt, hogy a tragikum-szemlélet „lelkesül az erő nagy vonásain, az óriás küzdelem bonyadalmán, megsiratja az elesett hőst, s megnyugszik az élet és társadalom kényszerűségén". Ebben a tragikum-felfogásban azonban nem arról van szó, hogy Gyulai egyoldalúan, a társadalmi, az erkölcsi világrend pártján állna: ő a küzdő hős, *és* a győzedelmeskedő világrend pártján egyformán áll. A dolgok „kényszerűségének" érvényesüléséről ugyanúgy gondolkozik mint Kemény, aki a Nemezist nemcsak sújtónak, de segítőnek is tekinti, amikor irányát felismerhetjük és követjük. Gyulai tragikum-felfogása, mely az 50-es években még a világrendnek kesztyűt vető hős szenvedélyére helyezte a hangsúlyt, később már Kemény politikai elvei nyomán bővült ki a „kényszerűség" tiszteletben tartásával. 1879-es Kemény-emlékbeszéde is a „kényszerűség" motívumát emeli ki: „néha egész biztossággal megjelölte az irányt, mely a dolgok kényszerűségénél fogva később csakugyan mind követelőbben lépett előtérbe". Láthattuk már, hogy Kemény 1848 előtt szinte elkerülhetetlennek tekinti a végzet csapásait; az erdélyi politikában a legjobb szándékot is eleve, kérlelhetetlenül sújtja a katasztrófa. Világos után Kemény nézetei megváltoz-

nak: az elkerülhető végzet tanítását hirdeti, sőt, a végzet irányában haladó cselekvés eredményességét. Később, a *Zord idő*ben ismét visszatér a történelemről kialakított komor, reménytelen képhez. A „kényszerűség" tiszteletben tartása lényeges eleme Kemény — és Gyulai — politikai, valamint történelemszemléletének. Ez a mozzanat társul Gyulai tragikum-elméletében is a „keztyűdobás" mozzanata mellé. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a 67-es kiegyezést Kemény is, Gyulai is a dolgok „kényszerű menetéből" adódó, szükséges fejleménynek tekintik.

Gyulai tragikum-elméletében kezdetben a hangsúly a lázadáson van, később a lázadás szenvedélyének igenlése mellé a „kényszerűség" elfogadása társul. Ebben az elméletben tehát jut hely a szenvedély igenlésének, s a szenvedély túlságából adódó bűnhődés igenlésének is. Ez a tragikum-elmélet szorosan összefügg Gyulainak az erkölcsről vallott elveivel. De lehet-e erkölcsről szó ott, ahol az ember tehetetlen és kiszolgáltatott, s minden erénye eleve a bűn sorsára jut? Tévednénk, ha azt hinnők, hogy Gyulai-tragikum-elméletében végzetszerű determinizmus érvényesül.

Hermann István szerint Gyulai tragikum-elméletének lényege az, hogy „a tragikus tévedések elkerülhetetlenek, hogy az irracionális nemezis szükségszerűen sújt le". Kemény gondolkodásában 1848 előtt, majd élete végén érvényesül ugyan a végzetszerűségnek egy irracionális formája, de ilyesmit Gyulainál sohasem találunk. Gyulai nem a tragikus tévedést tartja elkerülhetetlennek, — hanem a tragikus tévedés bűnhődését, s ez igen nagy különbség! De ezt a tragikum-elméletet a szenvedély-ellenességből sem lehet megmagyarázni, ahogyan azt Kovács Kálmán teszi; láthattuk már, hogy épp a szenvedély „megmentésének" igénye vezeti el Gyulait a tragikumhoz, melyben ő a szenvedély egy erkölcsileg szentesített formáját kívánja kialakítani. A tragikai szenvedély: megnemesített szenvedély, vagy ha akarjuk: a szenvedély ideálformája. Gyulai tragikum-elmélete fontos lépés az eszményítés amaz esztétikájának kialakulása felé, mely az 50-es évek végén irodalmunkban egyeduralkodóvá válik.

A tragikai vétség formái

Gyulai tragikum-elméletében (az 50-es évek Kemény Zsigmondjának felfogásával összhangban) bűn és bűnhődés problematikáját találjuk meg. Hasonló problematikával találkozunk Arany balladáiban is. De a *bűn* fogalma Gyulainál és Keménynél egészen másféle értelemmel bír, mint Aranynál. A bűn fogalma Gyulainál is, Keménynél is kitágul, s még az erény fogalma is helyet nyerhet benne, — feltéve, hogy az erény esztelenséggel, túlzással, oktalansággal párosul. A mániává növekvő erény (vagyis a hűség) tragikus vétségnek számít a *Gyulai Pál*ban. Keménynyel ismét csak összhangban jelenti ki Gyulai: „Néha erényeink hozhatnak tragikai helyzetbe, nem azért, hogy nem voltunk eléggé erkölcsösök, hanem mert átléptük az okosság határait" *(Zilahy-*

bírálat, 1866). Mennyire útmutató Gyulai tragikum-elméletében az *okosság* határainak motívuma! A Diocletian-bírálatban is (1855) a „kitűnő egyén" bukása azért „engeszteli ki" szívét, „mert a bűn, tévedés, vagy vakmerőség bűnhődését látjuk". Az *okosság hiányának* motívuma mellett tehát ott van ebben a tragikum-rendszerben a *tévedés*, a *vakmerőség* motívuma is! Mindez pedig éppen nem az „irracionális nemezis" elméletét támogatja, hanem ellenkezőleg: a tragikai vétség elkerülhetőségének hitét, melyet Gyulai mindvégig vallott. Ha tehát változásról beszélhetünk Gyulai tragikum-rendszerében, úgy e változást abban kell látnunk, hogy míg kezdetben a „jogosult szenvedélyre" helyezi a hangsúlyt, addig később a „jogosult szenvedély" tévedései, túlzásai, vakmerőségei által kiváltott „kényszerű" visszahatásra. Gyulai ebben a visszahatásban, ebben a „kényszerűségben" is igazságot, megnyugtató jelenséget lát, hisz a helyesen fölismert végzetet, a vitorlánkba befogott nemezist egyébként kedvezőnek, jótékonynak is tekinti.

Hermann szerint Gyulai „kezdetben hirdette azt, hogy a morális igazságot éppenséggel a tragikus hős képviselte, hiszen ezért érdemli meg részvétünket". Később pedig „már nyíltan amellett foglal állást, hogy a morális igazságot nem a tragikus hős képviseli, hanem az éppen az elbukásban érvényesül". Ezzel a nézettel azért nem érthetünk egyet, mivel Hermann figyelmen kívül hagyja Gyulai tragikum-elméletének alapját: az „okosság határainak" túllépését, a tévedést, a vakmerőséget, melyek következtében a „keztyűt dobó", „egyénileg jogosított" szenvedély immár végzetessé, bukásra ítéltté válik. Hermann István és Kovács Kálmán tehát tévesen közelítik Gyulai tragikum-felfogását a Vischer-féle, irracionális jellegű tragikum elvhez. S nem érezhetjük pontosnak azt a jellemzést sem, melyet Hermann ad Kemény és Gyulai tragikum-fogalmáról: „valaki fellázad az adott, jogos társadalmi és jogrend ellen. Ennek a társadalmi és jogrendnek szükségszerűen sújtó nemezise ezért a lázadásért etikailag helyeselhető elégtételt vesz magának". A valóság az, hogy Gyulai nem a lázadást ítéli el, hanem a téves, a vakmerő, a dolgok „kényszerűségével" nem számoló lázadást. Kétségtelen, hogy ebben a szemléletben 1848 kritikája is bennfoglaltatik, de ez a szemlélet *még* nem apologetika. Az apologetikus irodalom majd csak az eszményítés esztétikájának diadalra jutása után jut széles terephez.

Hermann megfogalmazása inkább Zilahy Károly, semmint Gyulai tragikum-elméletére talál. Zilahy szerint ugyanis: „A tragédia fogalom ezen gondolatban összpontosul: a természetileg igazolható, de erkölcsileg nem jogosult indulatot az erkölcsi joggal ellenkezésbe hozni és a kettő között az erkölcsi jognak adni elégtételt. Más szóval: a konkrét emberi ellen az absztrakt világrendnek szolgáltatni igazságot". Zilahy elméletéhez teljesebb joggal illenék a „fennálló állapotok, a társadalmi rend védelmének" szándéka. Gyulairól ennek ellenkezőjét ugyan nem állíthatjuk, de az ő tragikum-elméletében az apologetika szándéka helyett inkább a szenvedély erkölcsileg jogosult vál-

fajának keresését kell látnunk. Van-e olyan szenvedély, mely ez elmélet értelmében nem képezne tragikai vétséget? Gyulai szerint ilyennek tekinthetjük az okosság határai közt megmaradó, a tévedéstől és vakmerőségtől mentes szenvedélyt. De vajon szenvedély-e az ilyen lelki indulat? Gyulai kritikusi működése — láthattuk — nemegyszer esik a szenvedély ilyen vétségébe. A szenvedély természetének átgondolatlanságát Gyulai tragikum-elméletének legfőbb hiányosságaként tekinthetjük.

Gyulai maga is érzi: a szenvedélynek legszorosabb természetében rejlik, hogy nem szorítható határok közé. Mégis, a megfékezett, az akarati úton legyűrt, a megnyergelt és megzabolázott szenvedély olyan eszmény, mely után Gyulai mindig, változatlanul áhítozik. *Ezt* az eszményt csak a bűnhődő szenvedély képe közelíti meg, vagyis a megragadó, a részvétet ébresztő bűnhődésben helyreálló egyensúly felemelő érzete. Egyik 1855-ös színibírálatában *(Barrière és Thiboust :* A márványhölgyek) Gyulai valóságos érzelemskálát állít föl a tragikum felkeltette lelki hatások regisztrálására: vonzás vagy megdöbbenés (a tragikai személy irányában), — megrázkódás (midőn kihívja a nemezist), — könnyezés, megnyugvás (a bukás és a diadalmaskodó világrend láttán). Gyulai teljes joggal utasítja el már 1851-ben (Pákh Alberthez intézett levele, 1851. május 24) a vétség nélküli tragikus hős elméletét, hisz úgy nem Shakespeare alakjai, hanem „a legártatlanabbul szenvedő, erényes német hősök" lennének a tragédia példaképei. Romeo, Brutus, Othello alakjára, sorsára hivatkozva jelenti ki: „Nagyság, küzdés, tévedés és bukás a tragicai hős pályája, s az egymást és magokat büntető szenvedélyek kinyugvása a drámai kiengesztelődés". A Dózsa-drámát is amiatt hibáztatja, hogy Jókai „a néplázadást tévedések, bűnök, minden benső kényszerűség nélkül buktatja meg" (1857).

Gyulai tragikum-elmélete abban változik meg a leglényegesebben, hogy az 50-es évek alapjában optimista életerőt, költői feszültséget kifejező tragikum-szemléletétől némileg eltávolodik, de anélkül, hogy a tragikus hősre, s a tragikai vétségre vonatkozó nézeteit megváltoztatná. A tragikumot áhító Gyulai a nagyságot, az élet *pozitívumait* keresi: „... én szegény ábrándozó, aki évek óta esengem a tragédiát és évek óta nélkülözöm. De tehetek-e róla, hogy én néha a színházban a fölindulást, a megilletődést keresem: vágynám visszaidézni tünedező álmaimat, elpazarolt könnyeimet s egy felemelkedett érzésben feledni az élet apró nyomorúságait? *(Signora Ristori*, 1855). A tragikus hős a Gyulai felfogása szerinti, voltaképpeni *pozitív hős*, az „erős szenvedély, emelkedett jellem, határozott egyén" megtestesülése (uo.). A tragédia: az ellentétek egysége, s éppen ezért, az emberi érzésvilág *teljességének* költői megvalósulása is (uo.); a tragikus hős „vakmerővé, tévedtté vagy bűnössé" válhatik előttünk, anélkül, hogy „eltörpülne" *(Dózsa-bírálat*, 1857), tehát sorsában is a *teljesség* képe áll előttünk: eszmény és bukás egysége. A tragédia tagadása mindannak a filiszteriségnek, melynek a polgárosodással kart öltő

terjedését Gyulai oly aggódón figyeli; ezt a filiszteriséget veti még a színészek szemére is: „A természetesség és művészi nyugodtság nevében nem józanon, jámborul és hidegen rajzolják-e a viharos szenvedélyeket? Igyekeznek-e a szavalatban megállapítani némi emelkedettséget, némi tragikai stílt?" *(Még egyszer Ristori,* 1856).

„Hol a tragikai hős, ki lebilincselje részvétünket jeles, nagyszerű vagy megdöbbentő tulajdonai által?" *(Dózsa-bírálat)* — kiált fel Gyulai, s ebben a kérdésben a Bach-korszaki irodalomelmélet igénye is megfogalmazódik. Ez a kor a tragikumot tekinti a költői ábrázolás- és kifejezésmód legmagasabbrendű formájának, a költői teljesség eszményi fokának. Ez a teljesség-igény a kor irodalmában és irodalomelméletében változatos módon nyilatkozik meg: erre utal az „összetett jellemek" megkövetelése is, mely ugyancsak fontos szerepet játszik Gyulainál. Ennek az elvnek jegyében utasítja el Jókai jellemeit, ennek jegyében tekinti példaképnek Kemény jellemábrázolását.

Míg Gyulainál az 50-es években a tragikai hős pozitív vonásai uralkodnak, addig később (1866-os *Zilahy-bírálat,* és *Kemény Zsigmond emlékezete,* 1896) e pozitív motívum *mellett* felerősödik a „kényszerűség" motívuma, de anélkül, hogy Gyulai emiatt még hajlanék a determinizmus szemléletére. Inkább azt kell mondanunk, hogy a végzet és a kényszerűség Kemény Zsigmond-i felfogása felé hajlik; ez a felfogás az 50-es évek derekán még azért is távolabb áll tőle, mivel Kemény ezt a szemléletet a *Gyulai Pál* után, módosított formában az 50-es évek második felétől kezdve fejezi ki ismét, történelmi regényeiben. Gyulai mindvégig ragaszkodik a *szabad akarat* motívumához, melyet a *Még egyszer Ristoriban* (1856) éppúgy hangsúlyoz, mint *Katona József-tanulmányá*ban (1866). De ezzel a szabad akaratisággal később nyomasztóbban állítja szembe a „kényszerűség" elvét: „Éppen az a tragikum egyik jellemző oldala, hogy a nemezis nem csak a bűnt bünteti, hanem mindent, ami ellenkezik a dolgok kényszerűségével s a büntetés a tévedéssel nincs mindig arányban" *(Zilahy-bírálat).* Majd pedig: „az állami, társadalmi, általában az erkölcsi viszonyok fejleményei éppen oly kényszerűek, mint a fizikai törvények: nem ismerik a szánalmat, könyörületességet, sőt, még az igazságosságot sem" *(Kemény Zsigmond emlékezete) ;* „nem elég az erkölcs törvényeit meg nem szegni, még sok más jogos érdek van, melyek megsértve, megbosszulják magokat s az emberi viszonyokon, a hatás ellenhatás természeténél fogva, vas kényszerűség uralkodik" *(Kemény-emlékbeszéd,* 1879) stb.

A könyörületességet, az igazságosságot nem ismerő „kényszerűség", s az emberi viszonyok „vas kényszerűsége": mindez hidegebb, félelmetesebb erőnek hat, mint az a végzet, melynek fölismerésétől és bölcs követésétől Gyulai és Kemény jótékony hatásokat vártak. Gyulai most is fejet hajt a „kényszerűség" előtt, de immár félelmetesebb és hidegebb hatalmat lát benne. Az 50-es évtized lezárultával már nem találjuk meg Gyulai tragikum-elméletében a szenvedély motívumát, a tragikai hős pozitív voltának igénylését. Gyulai tragikum-

elméletében kialszik az a tűz, mely valamikor annyira élővé, a valóság iránt fogékonnyá tette. Ez a tragikum-elmélet éppúgy dogmává hűl, mint Gyulai népnemzeti elmélete.

Hermann István viszont helyesen mutat rá arra a lényeges különbségre, mely Gyulai és Arany tragikum-felfogása közt fennáll. Arany ugyanis — „széptani jegyzeteinek" tanúsága szerint — nem a szenvedély szívszorító kesztyűdobásában, s nem is a jeges „kényszerűség" érvényesülésében, hanem az eszme, a „szent ügy" diadalában látja a tragikum lényegét: „a tragikai hős (tehát egyén) feltámad a fennálló világrend (sors, emberek) ellen, s ezen vakmerőségért halállal lakol, de elve diadalt ül"; „a tragikum az egyének küzdelmeit a sorssal, emberekkel tünteti elő, melyben az egyén ugyan elbukik, de az elv diadalt nyer"; „Brutus és társai elbuknak, s halálukkal pecsételik meg azt a szent ügyet, melynek védelmére kardot fogtak. Íme ez a tragikum" stb. Említettük már, hogy ugyanez az elv érvényesül Madáchnál, Ádám tragikumában is.

Gyulai tragikum-elméletében tehát nem azt kell hibának, hiánynak éreznünk, hogy a Vischer-féle irracionális végzet elvéhez hasonlót vallana, — hisz láthattuk, hogy a szabad akarat mozzanata mindvégig megmarad az ő elméletében, s nem a tragikai vétséget tekinti elkerülhetetlennek, hanem a vétség bűnhődését. Az apologetika irányába sem hajlik erősebben, mint akár Arany, akár Zilahy vagy Madách, — hisz emezek is az erkölcsi világrend győzelmét tartják fontosnak. Gyulai tragikum-elméletének legfőbb hiánya: az eszme „diadalt nyerésének" mellőzése, a tragikus drámát mozgató eszmeiség számon kívül hagyása.

Ez a körülmény hat oda, hogy Gyulai tragikum-elmélete elvont marad annak ellenére, hogy a lélektan és a jellemrajz magas fokára tart igényt. Ez a tragikum-elmélet egyoldalúan erkölcsi indíttatású; nem jut benne hely a történelem, a társadalom valóságos konfliktusainak, — illetve, az ilyen konfliktusok csak erkölcsiekké, lélektaniakká átminősülve foglalnak helyet Gyulai gondolkodásában. Ez az egyoldalú erkölcsiesség már előkészíti az eszményítő esztétika diadalra jutása után kibontakozó apologetikus irodalmat. Gyulai követőinél — elsősorban Beöthy Zsoltnál — a tragikum teljességgel elvesztette történelmi, társadalmi konkrétságát, s történelmileg, társadalmilag közömbös erkölcsiességnek nyitott teret. Beöthy tragikum-elmélete az irodalmi apologetika céljait szolgálja. Gyulainál még a szenvedély igenlése, sőt, a jeges „kényszerűség" elfogadása is mély vágyat fejezett ki a nem-filiszteri, az igaz és nemes költészet iránt. Gyulai a tragikumban az igazi szenvedélyt kívánta még „megmenteni", egy valódi érzésekre mindinkább képtelen kor számára. Beöthynél minderről már nincs szó. Gyulai egyszerre áhította a küzdést és a kiengesztelődést. Beöthy a tragikumban elsősorban a *megnyugtatást* keresi („Az életnek és művészetnek minden tragikai jelensége, végső benyomásában, megnyugtató"). Gyulai tragikum-eszménye egyoldalúan erkölcsi

jellegű ugyan, de lényegéhez tartozik az önzetlen, a szélsőséges érzelmek, szenvedélyek áhítása. Beöthy pedig az apologetikus irodalom érdekében valamiféle temperált, minden szilajságától megfosztott, ártalmatlanná idomított tragikumot hirdet már.

A nemzeti polgárosodás mérlege, az 50-es években

A magyar polgárosodás lehetőségeinek felmérése az 50-es évek nemzedéke számára általában a nemesi polgárosodás kérdéseinek számbavételét jelentette. Ez a körülmény többé-kevésbé vált csak tudatossá a kortársak gondolkodásában; Kemény például következetesebben számolt vele, mint Eötvös, de Gyulai éppúgy latolgatta lehetőségeit, mint Mocsáry Lajos. A nemesi polgárosodás eszményeit Szalay éppúgy kereste, mint Csengery. Vajda János különbözött csak tőlük: ő volt az, aki sohasem hitt a nemesi polgárosodásban, nem kívánta azt, s amikor tehette, leleplezte fonákságait. Arany és Erdélyi változatlanul kitartott a nemzeti polgárosodás mellett, egyikük sem számított a nemességre, s ez osztálynak leginkább polgárosult tagjaival lépett csak irodalmi szövetségre. Mindkettőjükben ott él, kimondatlanul, a népi polgárosodás igénye. Programban, agitációban ez az igény ugyan nem jelentkezik, de irodalmi törekvéseikben, elveikben itt-ott kifejezésre jut a szándék, hogy az alulról jött értelmiség, a kispolgárság, a mezővárosi és falusi polgárosodás számára is megnyissák a kapukat, az irodalomban kielégítsék az ő igényeiket is, a magyar polgárosodás további menetében tőlük is mind többet várjanak. A nemesi polgárosodás vezetői ezt a szándékot maguk is támogatják: a nép nevelésének, művelésének programja fontos helyet foglal el Eötvös, Kemény, Csengery munkásságában. De a nép felemelésének olyan szenvedélyes igényével, mint Petőfi költészetében, vagy akár *Toldi*ban is: többé nem találkozunk.

A nemzeti polgárosodás igénye általában diadalmaskodik a korszak gondolkodásában; Eötvös szemlélete képez csak kivételt. Amíg a 40-es évek népiessége a nép, a parasztság révén kívánta biztosítani a magyar polgárosodás nemzeti jellegét, addig a Világos utáni liberálisok (elsősorban Kemény) a birtokos nemességben keresik polgárosodásunk nemzeti biztosítékait. Gyulai e tekintetben középúton áll Arany és Kemény között; épp ezért ő lesz az, aki egybe is foglalja, áthidalja, „kiegyenlíti" a népiesség és a liberálisok (centralisták) polgárosodási felfogását. Az áthidalás, a „kiegyenlítés" a nemzeti eszme jegyében, — és Széchenyi életművének, magatartásának kultuszában valósul meg. Mert Arany is, Kemény is a nemzeti eszmében és Széchenyi kultuszában értenek leginkább egyet. Gyulai irodalomelméletében a népnemzetiség és a tragikum elvének találkozása fejezi ki a népiesség és a liberalizmus „kiegyenlítődést". E találkozásnak, e „kiegyenlítődésnek" lesz későbbi folyománya az eszményítési esztétika, melyet Gyulai, valamint Salamon és Greguss éppoly határozottan propagál és alkalmaz, mint Arany és Kemény,

Madách és Jókai. Ez az esztétika a kor nagy íróinál még nem jelent apologetikus szemléletet, de utódaiknál, epigonjaiknál már annál inkább. Gyulai, Salamon és Greguss kritikusi törekvései pedig az 50-es évek végétől kezdve fokozottan az apologetika felé mutatnak.

Népiesség és liberalizmus „kiegyenlítődését" Arany előbb a Széchenyi-ódával, s a 60-as évek néhány nagy ódájával, — majd pedig költészetének huzamos némaságával fogja nyugtázni.

Gyulai a Világos utáni eszmei és irodalmi zűrzavart a nemzetiesség jegyében kívánta felszámolni, s ennek jegyében próbálta „megmenteni" mindazt, amit értékesnek, elhárítani mindazt, amit veszélyesnek tekintett. A nemzeti eszme jegyében alakította ki a népnemzeti elméletnek azt az újabb, végső, de már megkövesedésre ítélt változatát, melynek alapján „megmenthette" Petőfi első korszakának költészetét s az epikus Aranyt, s egyszersmind elutasíthatta a petőfieskedést. A polgárosodást *nemzetileg* óhajtotta ő is, s a kor legsúlyosabb konfliktusának a polgárosodás intézményei, tudatformái, életérzése, — és a nemzeti sajátságok, hagyományok, hajlamok közti ellentétet érezte. Ezt az ellentétet a műveltség, az irodalom szintjén kívánta feloldani, a nemzeti művelődést tekintette végső eszményének, s egyensúlyt, összhangot kívánt volna látni a kor olyannyira ellentétes erői, adottságai között. Az 1848 utáni korszak liberálisainak egyensúly-áhítása nála a kritikai elvekben, az irodalomelméletben, az irodalomtörténeti összképben jelentkezik.

Gyulainál éppúgy, mint kortársainál, a politikai cselekvés lehetőségeitől megfosztott nemzeti eszmeiség: erkölcsi téren érvényesül. Az erkölcs az ő számára is a magatartás, a felelősség, a cselekvés egyensúlyának, összhangjának hatékony módját kínálja. Az erkölcs megnyilatkozásának legmagasabb szintje a költészet, s azon belül is a tragikum, mely visszahozza, szentesíti, „megmenti" — és fel is oldja az életet lehelő szenvedélyt. A tragikumban Gyulai „kibékül" az élettel, a kor viszontagságaival, de magasztos kendőzést is talál a történelem, a társadalom nyugtalanító kérdéseinek pőreségére.

A legsúlyosabb, a leginkább konkrét kor-kérdés elől azonban még Gyulai nemzeti-erkölcsi szemlélete sem tud kitérni. A nemzeti polgárosodás jövője ugyanis a nemesség életképességén, újjászületési, korhoz idomulási erején múlik. Gyulai is szembekerül ezzel a kérdéssel, felel a kérdésre, még ha feleletének horderejével ő maga, és kortársai sincsenek egészen tisztában. Gyulai nemzeti polgárosodási programja és a nemesi polgárosodás lehetőségei az *Egy régi udvarház utolsó gazdája* (1857) című regényében szembesülnek egymással. Másféle köntösben, de hasonló hangulatisággal jelenik meg e regényben *Toldi estéjé*nek problematikája.

Kétség a nemesi polgárosodás lehetőségében: az Udvarház

Gyulai regénye különös közjátéknak hat az 50-es évek irodalmában; higgadt, de érzékeny tárgyiassága, fájdalmas humora, tragikus lélekrajza, — érett, realista ábrázolási módszere: mindez csaknem előzmény nélküli újságnak hat. Ugyanígy hatott újságnak *A falu jegyzője* is; Gyulai nem Eötvöst követi, s az *Udvarházat* leginkább Flaubert és Turgenyev művészetével érezhetnők rokonnak, ha ilyen hatást e korban egyáltalán elképzelhetnénk. Az *Udvarház* olvastán is azt kell éreznünk, hogy csüggesztő meg-megszakadások, s pazarló újrakezdések váltakozásában alakult ki a magyar irodalom. 1857-ben, az *Udvarházzal* modernebb, korszerűbb szinten vagyunk, mint pl. a 70-es évek regényeivel. Amit Gyulai megkezdett — s tüstént abba is hagyott —, annak igazi folytatását a századvég regényében, novellájában találjuk meg. A maga korának képét ilyen szinten, ilyen tisztasággal és egyszerűséggel Kemény és Jókai sem tudta tükrözni.

A későbbiekben még ki kell térnünk a kor polgárosodási folyamatainak egyik jellemző sajátosságára. A két nagy folyamatot (a népi-plebejusi és a nemesi polgárosodást) külön-külön sem tekinthetjük egységesnek; a népi-plebejusi polgárosodás folyamatán belül Petőfi messze túljut e polgárosodás céljain, határain, Arany, Erdélyi, Tompa, Vajda pedig más-másféle módon, de mindvégig a népiesség (illetve a népnemzetiesség) irányzatához ragaszkodva, tartanak ki a népi-plebejusi demokratizmus útján megvalósítandó polgárosodás mellett. A nemesi polgárosodáson belül — látni fogjuk még — Eötvös, Kemény, Csengery (és Gyulai is) az anti-romantika irodalmi formáit állítják céluk szolgálatába, Jókai viszont épp a romantika irodalmi eszközeivel érvel a nemesi polgárosodás mellett. Az *Udvarház* ugyancsak a romantika kritikájára vállalkozó művek közé tartozik. De ez a kritika összekapcsolódik a nemesi polgárosodás lehetőségeinek, kilátásainak vizsgálatával. Gyulai úgy érzi, véglegesen tisztázhatja már e lehetőségeket, e kilátásokat, s a letűnő nemzedék felett bírálatot mondva, az új nemzedék útját igazolhatja. Nem sejtheti még 1857-ben, hogy amit már letűnőként, kihalóként búcsúztat regényében: épp *ez* marad fenn még igen soká. Ez a regény olyan haldoklást kíván ábrázolni, melyet máris újjászületés követ. A történelem azonban azt mutatta meg, hogy a haldoklás még soká, igen soká tartott, s a Gyulai várta újjászületés sohasem következett be. Gyulai ily módon, gyanútlanul és akaratlanul, a század második felének gentry-ábrázoló irodalmát készíti elő, ennek témáját ragadja meg. Nem sejti még, hogy a Radnóthy Elekről elmondott búcsúztatót másféle hangnemben, de időszerűen fogja majd a magyar regény Pongrácz István és Szakhmáry Zoltán felett is elmondani. Gyulai azt hitte, hogy Radnóthy Elekkel sírba szállt az a típus, az a nemzedék, mely életképtelennek bizonyult az új korszakban. Gyulai azt remélte, hogy az új nemzedékek már túllépnek azokon a csapdákon és gyengeségeken, melyeken Radnóthy

Elek megbukott. Ezeknek az új nemzedékeknek szemszögéből mérte föl Radnóthy sorsát, ezeknek a nemzedékeknek igazsága jegyében gyászolta meg hőse tragédiáját, ábrándjait és tévedéseit. Az *Udvarház*ban elhangzó bírálat: az új, a tettre kész, a valósággal szembenéző, az eredményesebb megoldásra vállalkozó nemzedék bírálata.

De ez a nemzedék — amelynek a nemesi polgárosodás csapdáin és gyengeségein túl kellett volna jutnia — sohasem igazolta Gyulai bizakodását. Ehelyett Radnóthy Elek sorsa és típusa vált örökletessé: ezt a sorsot, ezt a típust testesítik meg a *Délibábok hős*ének, *Beszterce ostromá*nak, az *Úri muri*nak, s csaknem az egész, gentry-ábrázoló irodalomnak regényalakjai.

Az 1883-ban (a harmadik kiadáshoz) írt előszó a valóság helyébe iktatott képzelgések kritikájának vallja a regényt; Kemény Zsigmond gondolatát, melyet az előszó idéz, az Udvarház plasztikusabban jeleníti meg, mint az *Élet és irodalom* írójának bármelyik műve. Gyulai maga is tudatában van műve jelképességének: Radnóthy „fásulva senyvedő" életében, erőt emésztő, hiú lázálmaiban éppúgy a nemzet jelképét látja, mint a pusztuló udvarházban, „amely elvégre idegen kézre jut". A korszak erkölcsi igénye uralkodik ebben a regényben, de ami a publicisztikából vagy az elméleti írásokból hiányzik, vagyis az erkölcs társadalmi, történelmi indoka és gyökere: az itt világosan megmutatkozik. Az önismeret sokszor hangoztatott elve ugyanúgy érvényesül itt, mint Vajda *Önbírálat*ában vagy *A nagyidai cigányok*ban. Vajda és Gyulai szólnak a legkonkrétabb, a legközvetlenebb módon a nemesség életfelfogásának veszélyeiről. Ugyanezekre a veszélyekre a *Férj és nő* „áttételesen", egy szerelmi dráma utalásaival kívánja csak felhívni a figyelmet. Az *Udvarház* eredeti célkitűzése nem több, mint az *Élet és irodalom* programjának regényszerű illusztrálása; az írói ábrázolás jóvoltából azonban a regény a program cáfolatává is válik. Mert a program pozitív oldalát Gyulai éppoly kevéssé tudja tényekben, alakokban, cselekményben bemutatni, mint Kemény Zsigmond. Az *Udvarház* előszava észleli a bajt, és javallja az orvosságot: „Sokan, kik régebb a közéletben élénk részt vettek, többé-kevésbé a fásultság, tétlenség és álmodozás karjaiba vetették magokat, s még gazdaságukat is elhanyagolták. Inkább a múltban vagy jövőben éltek, mint a jelenben, s nem igen gondoltak arra, hogy férfiasan megküzdjenek az idő mostohaságával, mind magok, mind a haza érdekében". Megküzdeni az idő mostohaságával: mutatja-e, ígéri-e ennek a küzdelemnek konkrét lehetőségeit, hőseit az *Udvarház*ban? Csak a küzdelem hiányát vagy tévútra fordulását, eltorzulását tudja bemutatni. A nemesi polgárosodás ideológusai, mihelyt a valósággal mélyebb kapcsolatba kerülnek, mihelyt a művészi valóságábrázolás csalhatatlan próbájának vetik alá programjukat: kételynél és cáfolatnál többet nem tudnak nyújtani. De épp ez az erényük: az igazságnak ez a fájdalmas felismerése. Gyulai regényében e felismerés fájdalmát érezzük a legvalódibbnak, s a legvalódibb módon tragikusnak.

A regény két zsákutca kerülésével, a valódi útra akar vezetni; az egyik zsákutca: a nemzetietlen polgárosodás, melyet az ezredes özvegye és Erzsike képvisel; a másik: a nosztalgikus visszamenekülés az egykor volt nemzetibe. Ez utóbbi zsákutca a főhős sorsában nyer megjelenítést. Az *Udvarház* a magyar Don Quijote-regények sorát nyitja meg; maga Gyulai Ripp Van Winklehez hasonlítja hősét, de a lélekrajz nem a múltból jövő ember káprázatait, hanem ellenkezőleg, a múltba süllyedés folyamatait ábrázolja. A regény lélekrajza ennek az elvnek megvalósítása következtében oly újszerű és megragadó. Gyulai finom elemzése egy *mánia* kialakulásának útját követi, s ennek az útnak valamennyi állomását ugyanolyan tudatos pontossággal jelöli ki, mint Bánk tudatában a gyilkosság gondolatának megizmosodását Arany *Bánk bán-tanulmánya*. Gyulai sohasem válik szenvtelenné, de higgadt, tárgyilagos hangja máris az anti-romantika új ízléséről tanúskodik. Az író szót sem ejt a forradalom ellen, de Radnóthy történetében mindvégig azt sejteti velünk, hogy a forradalom „hibáit" el lehet kerülni, sőt, nem-forradalmi úton lehet csak elérni mindazt, amire a forradalom hasztalan vállalkozott. Bukott forradalmak után nem ritka az ilyen illúziós szemlélet, s különösképp gyakori a 49 utáni liberálisoknál.

A regény lélekrajza az új korszak tudatának elemző kritikáját is nyújtja, s mivel egyértelműleg félreveti a romantika kendőző eszményítését, az 50-es évek tudat-válságának megértéséhez fontos megfigyeléseket szolgáltat. Gyulainak a szabadságharcról szóló írásai (pl. a *Három beteg*, 1850) eszményítéstől mentes, inkább komor, semmint heroikus szemléletükkel tűnhetnek föl. A *Három beteg*, ugyan töredékes eredménnyel, a szabadságharc valóságának sűrített érzékeltetésére törekszik. A kép, melyet a 48-as ifjúság katasztrófájáról nyerünk, éppoly reménytelen, mint kíméletlen is: Jókai Csataképei dicsfénybe vonják a szabadságharc tragikus világát, — Gyulai a megdöbbentő valóság ábrándtalan közlésével éri be. 1848 fiatal nemzedékének sorsát a három főszereplő sorsa fejezi ki: Júlia himlőben megcsúful, vőlegénye, Ócsay Béla megvakul, Hábor, a tüzér, félkarú marad. A vak ifjú és a szépségét vesztett leány egymáséi lesznek: íme, a „boldog kifejlet", Béla vaksága, mint az egyetlen vigasz, az egyetlen enyhítő mozzanat a katasztrófában. Ebben a novellában a konzervatív táblabíró, Ócsay Mihály gondolkodásmódja, „kiváró" opportunizmusa is Gyulai kritikáját érteti meg velünk: Ócsay Mihály ugyan a nemesi politika másféle árnyalatát képviseli, mint Radnóthy, mégis, mindkettejüknek a *régi* zsákutcában a helyük. Gyulai költészete meghatott emléket állít a szabadságharcnak, de a romantika eljárásával ellentétben, a valóságot nem akarja az eszménnyel megtoldani, nem akarja regényes ködbe borítani a tényeket, sőt, a valóság hősi voltát a minél kíméletlenebb, tényszerűbb ábrázolással kívánja kidomborítani.

A motiváció szerepe a jellemábrázolásban

Az *Udvarház* ábrázolási módszere a motiváción és a fejlődésrajzon épül, ami megfelel Gyulai kritikai elveinek. A regénybeli lélekrajzot is a drámáéhoz hasonlónak kívánja ez a kor, s ezért a „jellemfejlődés" klasszikussá vált logikájának megfelelően, a regényben minden cselekedet motivációját megtaláljuk, s a cselekmény valamely dráma felvonásainak rendje szerint bontakozik ki. Ugyanezt a felépítést találjuk meg Arany eposzaiban is, mégpedig *Buda halálá*ban a legtudatosabb módon. Ennek a módszernek mintegy filológiai próbája, végiggondolása: Arany *Bánk bán-tanulmánya*. Katona Józsefről szóló értekezésében Gyulai is, Aranyhoz hasonlóan, a gyilkosság gondolatának izmosodását figyeli, attól kezdve, hogy Bánkot magára hagyta Melinda, s ő az „épülj fel, izmosodj meg gondolat" eszméjét kimondta. Bánk „jellemfejlődése" azért érdekelte Gyulait, hogy a tudat elváltozását, mintegy az önmagával azonosság megszakadását tanulmányozhassa. A gyilkosságot ugyanis nem a régi, hanem egy „forradalmi" Bánk hajtja végre, majd pedig „a tőr zördülésére lelkiismerete ébred föl, s a régi Bánk szólal meg benne a forradalmi és gyilkos Bánkhoz". A tudatnak hasonló, bár inkább folyamatos, nem pedig törés-szerű átváltozását mutatja be Radnóthy lelki életében, midőn a valóságtól elszakadását aprólékosan és finoman kidolgozza. Kemény regényeiben is a motiváció igaz, pontos felépülésére figyel föl („Kolostoryban a hiúság, családi büszkeség, s némi hitrajongás képezik a jellem alapját, s ezek mindegyike már magában elég indok ama körülmények közti katasztrófára" stb. *Vélemény Kemény Zsigmondról*, 1854). A motiváció fontosságának aggályos szem előtt tartása a determinizmus szemléletének közelségére figyelmeztet; bármennyire tiltakozik majd e kor írógárdája a mechanikus determináltság ellen, a végzetről alkotott felfogásuk is hajlamossá teszi őket arra, hogy a cselekedetek szükségszerűségében higyjenek. Kovács Kálmán helyesen fogalmazza meg Gyulai álláspontját: „A lelki kauzalitás, a típusok cselekvésének szükségszerűsége esztétikai szempontból is túlmutat már a romantikán". Még ha odáig nem is jut el Arany, Kemény vagy Gyulai, hogy a lélektanban a végzetet, a kényszerűséget érvényesítsék minden áron, valódinak csak azt tudják érezni, ami indokolt, igaznak csak azt fogadják el, ami bizonyított. A „lelki kauzalitás" tehát az ő számukra: lelki szükséglet is. Az induktív módszer, melyről a későbbiekben még részletesebben kell szólnunk, az ő ábrázolási művészetüknek is nélkülözhetetlen segédeszköze. Arany sem, Kemény sem képes arra, hogy Stendhal módján az adott valóság szemlélő elemzésébe, tudatosító érzékelésébe belefeledkezzenek. Egyikük sem képes arra, hogy az érzelmek, a cselekedetek kiszámíthatatlanságát, ki-kihagyásait, váratlan és látszólag indokolatlan fordulatait, a valóság nem-kauzális meglepetéseit, költői szeszélyeit érzékelje, vagy becsülje. Az a fajta művészet, melyet majd Dosztojevszkij honosít meg a lélekábrázolásban, a Világos utáni magyar íróktól teljes-

séggel idegen. (Keményt komorsága miatt szokták néha Dosztojevszkijjel rokonítani; de ha a módszert, s a lelki életről alkotott felfogást vesszük figyelembe: mindkettejüket az irodalom- és életszemlélet külön-külön szféráiba kell utalnunk.) A magyar epika gondos, logikai szerkezeteket kíván teremteni, s az indokok aggályos építményében látja a valóság-hitel biztosítékát. Természetesen, mi sem idegenebb ettől a szemlélettől, mint Jókai romantikája. Arany elmélete az epikai hitelről vagy Gyulaié a motiváció fontosságáról: ugyanazt a gondot szólaltatja meg. Arany, Kemény és Gyulai az irodalmat nem a „képzelet játékaként" fogják föl, s az író szuverén teremtő szabadságát is korlátozzák. Akár a nemzeti eszme legyen az, akár a történelmi valóság, akár pedig a szenvedélyek költészetének „kiengesztelő" szerepe: Arany, Kemény és Gyulai mindig az életben keresik az irodalom jogosultságának érveit, mindig az irodalmon „kívül" találják meg azt az indokot, mely az írói alkotást szentesíti.

Az *Udvarház* típusai azért telnek meg élettel, azért válnak hitelesekké, mivel a motiváció mindvégig indokoltakká avatja cselekedeteiket, s ez az indokoltság nem csupán lélektani, de társadalmi értelemmel is bír. Radnóthy Elek már kolozsvári betegeskedése idején kikapcsolódik a világból, s többé nem is tud abba visszatérni. A regény fejlődésrajza egy önkényes világ felépültének apró epizódjaiból áll össze; egy fikció „izmosodása": így jellemezhetnők a regényben megvalósuló fejlődésképet. Élet és fikció éppúgy összekeverednek itt, mint Csóri vajda híres álmában: Radnóthy sürgeti az öreg inast, Istvánt, hogy öltözzenek, mert indulniok kell a megyegyűlésre. Radnóthy ugyan tudatosan is tréfának szánja ezt a sürgetést, s mi mégsem tudjuk egészen tréfának venni: az *Udvarház*ban mindvégig a fikció, a káprázat peremén tart bennünket az író.

Szerencsés leleménnyel, Radnóthy politikai nézeteinek alakulását használja fel az író a fikció „izmosodásának" motiválásaként. Radnóthy 48 előtti gondolkodásának is része van későbbi rögeszméiben: pl. annak, hogy „szorosan véve nem tartozott" a két „politikai nagy párt egyikéhez sem", s „becsületes táblabíró, derék magyar nemes volt, aki büszkébb őseire, mint kiváltságaira, s akiben a régi és új eszmék sajátos vegyületben olvadtak össze". Radnóthyban tehát, aki „úrbéri ügyekben mindig a szabadelvűekkel szavazott", a birtokos nemesség jobb szándékú, nagy átlagának típusát ismerjük meg; sorsa épp e sors hordozójának átlagossága miatt kelt oly szorongató hatást. A megizmosodó fikciónak tehát nincsenek különleges vagy rikító indokai: e fikció veszélye az osztály legjobb átlaga számára is fennáll.

Radnóthy a valósággal ugyancsak „politikai módon" kerül szembe: „Az ellenzékiség a legmélyebb gyűlöletig fejlődött ki benne, de egyszersmind megutált minden reformot ... A nép iránti jóindulata elenyészett, hiszen saját oláh jobbágyai dúlták fel udvarházát, akikkel annyi jót tett mint magánember, s akiknek érdekéért küzdött a közpályán". Radnóthy politikai gondol-

kodásának ez az átalakulása lesz a legfőbb indító ok, melyből Gyulai a lelki átalakulás különféle jelenségeit „levezeti", s a jelentől elfordulás, a múlthoz tapadás, a donquijotizmus mozzanatait motiválja. Radnóthy kezdetben csak tanulmányozza, elmerült kegyelettel lapozgatja a régi törvényeket: „Most sehol sem látott hiányt, kegyelettel olvasott át minden elavult törvényt, megsiratott minden összeomlott intézményt, s az állambölcseség kövét vélte feltalálni a megyei rendszerben ... Rögeszméjévé lőn, hogy a demokratiai eszmék tették semmivé a magyart; elfordult a jelentől, s gyönyörrel olvasta a múlt lapjain a magyar nemzet, azaz a nemesség örök dicsőségét." Gyulai szinte szó szerint értelmezte Kemény gondolatát, s a fikció „izmosodásának" folyamatát azzal érzékeltette, hogy hőse gondolkodásában mind többször *iktatta be* az önkényes képzelgést a valóság helyébe. Ezek a *beiktatások* végül is annyira felszaporodnak, hogy a valóságot teljességgel kiszorítják. Radnóthy pl. a gazdaságban sem a jelennel, hanem a múlttal törődik, a múltbeli lovakat, „a csűrben mind azokat a régi nagy asztagokat és boglyákat emlegette". Elébb csak gyönyörködik a régi törvényekben, — de csakhamar már szerintük is cselekszik. A modern pszihológiai regény dolgozta csak fel a valóság ellen védekező lélek ilyen menekülési pánikját; Gyulai higgadt, tiszta ábrázolása ezt az *ante datum* jelentkező lélektani fölismerést mégis a közéleti célzat irányába hajlítja. A végképp kialakult, halálos fikciót intő jelképként állítja ugyanis az önmagával, s a polgárosodással szembekerülő nemesség elé; a lélektani elemzés közéleti értelme azt a programot támogatja, melynek Kemény és később Deák is, a nemességet a polgárosodás érdekében meg akarják még nyerni. Az eszményt itt az eszmény ellentéte szolgálja; a nemesi polgárosodás új lelkülete mellett Gyulai a lelkület ellentétével, a Radnóthy köré bezáruló fikcióval érvel: „... ez az örökös összetévesztése a múltnak és jelennek, hol büszkeségből, hol bánatból, hol bosszúságból, ez az örökös tervezés, tétlen álmodozás, zavarba hozták minden dolgát és szakadatlan keserítették". Vagy: „Oly erős szenvedéllyel csüngött a múlton, hogy föl nem foghatta a jelent. Egész álomvilágban élt, amelyben csak az volt való, hogy szenved, haragszik, fárad és vénül." A motiváció, s a fejlődésrajz ilyen kidolgozása után már elkerülhetetlenné válik a katasztrófa; a „nemezis" a dolgok „kényszerűsége" folytán sújt le. Gyulai az *Udvarház*ról is elmondhatta volna mindazt, amit a tragikum, a tragikai vétség kapcsán Kemény regényeiről elmondott. Kegyetlen iróniát visz bele Gyulai még a katasztrófába is: a kuriális földek visszafoglalásának „utójátékaként", Radnóthy ezt az egyetlen perét nyeri meg: a kuriális telkekről Radnóthy temetése napján lakoltatják ki a parasztokat.

Bizonyos értelemben irányregénynek kell tekintenünk az *Udvarház*at, s Greguss Ágost, aki a mű esztétikai jelentőségét nem értette meg, ezt az egy vonást helyesen fölismerte: „Műve jelesül írt vezércikk — írja Gyulaihoz intézett, 1857. december 14-iki keletű levelében —, épen mostanra való, meg

is teszi hatását. De a publicistát látjuk, aki elkeserít, hogy izgasson és ébren tartson, nem a művészt, akinek megelégedést kell szívünkbe csalni". Az *Udvarház* irányzatossága a megyei nemesség szenvedőleges ellenállásával polemizál. Radnóthy alakja azonban lényegesen különbözik Jókai passzív rezisztenciás táblabíróitól: az ő ellenállását inkább tagadólagosnak lehetne tekinteni. Ez a *tagadó* jelleg az, ami Gyulai szemében oly mérgezőnek, oly halálosnak minősül. De ugyanezt a tagadólagosságot bírálta röpirataiban Vajda János is; aggodalmai, a valóság helyébe önkényes illúziókat iktató tunyaság, képzelgés miatt: rokonok Kemény és Gyulai aggodalmaival. Gyulai Arisztidesz-bírálatát emiatt is igazságtalannak, önmagával szemben következetlennek kell tekintenünk.

Gyulai nemesség-ábrázolása sokban rokon Mikszáthéval; van azonban kettejük közt egy lényeges különbség is. Gyulai úgy szemléli Radnóthyt, mint akinek sorsa betelt, mint akinek sírboltján a címert már meg lehet fordítani. Mikszáth azonban olyan kor fia, melyben kiderült, hogy a nemesi címereket újra aranyozzák, s a történelem még nem tért egészen napirendre az osztály fölött. Gyulai látlelete korainak bizonyult, — s Mikszáth tudja ezt. Épp ezért, az ő nemesség-bírálata mentes a tragikum hangulatától, az ő nemesi különceinek mániái nem a nemezist hívják ki, hanem az anekdota bíráló megbocsájtó humorát. Gyulai szemléletéhez a tragikum illik, Mikszáthéhoz a humor. De abban már mindketten megegyeznek, hogy a nemesi osztály múltjában látnak vonzó, megható, sőt hősi jellemvonásokat is. Mikszáth nosztalgiával, a visszakívánás hangsúlyával emlékezik meg erről a múltról. Gyulai tárgyilagos, megállapító modorban, s némi elérzékenyüléssel, mintha a múlt erényeinek tiszteletét *Toldi estéjé*ből tanulta volna el. A régi, patriarkális Magyarország képe Radnóthynak és öreg inasának, Istvánnak viszonyában dereng föl: „A szeretet és fájdalom csatolta őket össze, s megható gyöngédség fejlett ki köztök." Gyulai tisztelete nem a nemesi Magyarországnak szól, hanem a régi erkölcsnek, melyből valamit meg akarna őrizni az új korszak számára is. Az a jelenet, melyben Radnóthy felolvassa végrendeletét Istvánnak, akit nyugdíjban részesít: az ősz Toldi és az öreg Bence viszonyát juttatja eszünkbe. Csakhogy Radnóthynak nem adatott meg a tragikus távozás hősiessége és szépsége („Elfeledte a pört, a végrendeletet, s csak cselédje örömében gyönyörködött. Így törölte ki emlékéből egyik tárgy a másikat, s nyújtott lelkének szüntelen foglalkozást"), — ez a távozás nem kínál kiengesztelődéssel. De hisz Gyulainál ez az engesztelenség szándékos is; így tud csak a szerencsésebb, okosabb vállalkozásokra buzdítani.

Az Udvarház realista művészete

Az *Udvarház* a magyar realizmus egyik úttörő alkotása. Nyugodt, majdhogynem igénytelen előadási módján apró, de fontos tényeket rögzít, s a bemutatott világ meghitt, jellemző sajátságait eleveníti meg. Ez a higgadt tényközlés kárpótol a romantika koloritjáért, mert az érdekesség itt nem az előadásban, hanem magukban a tárgyakban rejlik. Gyulai azzal eleveníti meg a tárgyakat, hogy otthonosaknak mutatja őket; mennyi mindent tud ő is, Kemény is erről a világról: mindketten valóban otthonosak a tárgyak közt, s a környezetekben. Az *Udvarház*at azért érezzük pontos, hiteles ábrázolásnak, mivel Gyulai az ottani szokásokról, az életmódról megbízhatóan tud bennünket tájékoztatni. Így pl. a kertről, mely „se a régi francia kerthez, se az új angol parkhoz nem hasonlított, eredeti magyar kert volt, amely dúsan megáldva a természettől magában foglalt mindent: virágos, veteményes, gyümölcsös, méhes kertet, aszalót, pálinkafőzőt, malmot, egy pár rétet, jó darab erdőt s a sírboltot a temető felé". Otthonos hitelesség és kedves szemléletesség találkozik az alsó udvart átszelő ösvények rajzában is; irányukból magának az udvarháznak életét, lakóinak mindennapi mozgásait, teendőit olvashatjuk ki: „Egyik egyenesen sietett a gazdatiszti lakba s onnan a csűrnek fordult; a másik az istállóba futott s a csikós kertben veszett el; a harmadik meg-megbújva kígyózott az ólakhoz és ketrecekhez; a negyedik sokfelé ágazva rohant a pajtákba. Mindeniknek volt mellékága a gémes kúthoz, majd mindeniket átvágta a porondos kocsiút, amely büszkén húzódott a galambbugos kaputól fel a dombra, az udvarházig." Ugyanily tapintat nyilatkozik meg azokban az adatokban, melyek szerénységükben is sokatmondón, az udvarházi bútorok eredetét, a régimódi nemesek bútorvásárlási szokásait rögzítik. Gyulai regénye az ilyen részletek segítségével oldja meg azt a kor- és környezet-ábrázolási feladatot, melyet az író is fontosnak tekint, s melyet a kritikus annyiszor kér számon, kortársaitól.

Az *Udvarház* nevelő szándéka félreérthetetlen, de ez a szándék másképp valósul meg, mint akár a hazai, akár a külföldi irányregényekben. Emezekben a szándék többnyire erélyesen és bizakodó hangsúllyal érvényesül, de Gyulainál a kimondatlanul is jelenlevő program mit sem tud elvenni az egész mű mélységes mélabújából. Ezt a mélabút az író csaknem gyanútlanul engedi érvényesülni; épp az objektív ábrázolás juttatja kifejezésre mindazt a szomorúságot, majdhogynem reménytelenséget, mely a tárgyban eleve benne rejtezik. A lélektani és jellemrajzi motiváció gondossága, felelős alaposság, mely a romantika helyenkénti léhaságaira kíván rácáfolni, s melyben a romantikából kivezető út keresését is méltányolnunk kell: mindez együtt, az új irodalom eszményei felé mutat, s egy körülhatárolt, rendkívüliségektől mentes, de épp ezért otthonosabb, ismerősebb, köznapibb valóság megmutatását teszi lehetővé. A kor olvasóközönsége azonban épp az ilyesmire nem kíváncsi. A kritika

sem ismeri fel Gyulai kezdeményének jelentőségét. A pontosságot és hitelességet kisszerűségnek vélik, a mindenki számára ismerős valóság rajzától közönnyel fordulnak el. A romantika formálta ízlés értetlen marad Gyulai erényei iránt. Mindez arra is figyelmeztet, hogy a nemesi polgárosodásnak az az útja, melyet Gyulaiék propagáltak, kevesek igénye volt csupán, s ez az út emiatt is járatlan maradt. Gyulai regényírói művészete épp a határok, a lehetőségek józan és megfontolt tiszteletében, megtartásában nyilvánul meg. Látni fogjuk még, hogy a korszak írói, s köztük Jókai is, olyan embereket és környezeteket, olyan valóságot próbáltak gyakran bemutatni, melyet nem ismertek eléggé, de amelyet „érdekesnek" véltek. Gyulai sohasem követett el ilyen hibát. A cifrának, a léhának, a különcösnek tudatos kerülésében ízlése nagyon is rokon a népi-plebejus nemzedéknek, s különösképp Aranynak és Erdélyinek ízlésével. De ez az ízlés az átalakulás korszakának olvasóközönségénél nem tudott egészen meggyökeresedni. Az irodalom legjavának nincs igazi olvasóközönsége a Petőfi és Ady közt eltelt időszakban. Jókai és Mikszáth a kivételek, de ebben a kivételességükben nem mindig erényeiknek van része. Gyulai regényének mértékletessége és megbízhatósága, egyszerűsége és gondossága, kissé mereven, de rendkívüli motivációs alapossággal létrehozott lélekrajza, a bemutatott világ hiteles, realista képe: íme, az eddig jórészt észrevétlen, méltányolatlan maradt eredmények és erények, melyek miatt az *Udvarház*at a magyar regény fejlődésének fontos állomásaként, (s többek közt pl. a *Színek és évek* egyik előzményeként) kell számon tartanunk.

Az *Udvarház* legfőbb eszmei tanulsága azonban: a nemzeti-nemesi polgárosodás kilátástalanságának megsejtése. Ez a sejtelem a regény voltaképpeni célzata ellenére merül föl, de ez mit sem változtat e sejtelem indokoltságán.

Láthattuk, hogy a polgárosodás Világos után követendő útjáról különböző vélemények alakultak ki a magyar köztudatban. Eötvösnek nemzetileg közömbösséget képviselő polgárosodási koncepciója mellett Kemény és Gyulai a nemzeti-nemesi polgárosodás hívei, — habár az előbbi a *Férj és nő*ben, az utóbbi az *Udvarház*ban íróilag árulják el az ilyenfajta polgárosodás kilátástalanságával kapcsolatos sejtelmeiket. Az övékénél sokkal kevésbé átgondolt, de a nemesi polgárosodás lehetetlenségét mindenkinél világosabban hirdető nézetet tartalmaznak Vajda János röpiratai. Ha az előbbiek a nemzeti-nemesi, úgy ő a nemzeti-népi polgárosodás eszméjét hirdeti, még ha itt-ott bizonyos következetlenségekkel, egyenetlenségekkel, gondolati hiányosságokkal is.

A nemesi polgárosodás kilátástalanságáról: Vajda János röpiratai

Vajda röpirataiban a Világos utáni nemesi politika bírálata szólal meg, de legalább ennyire a polgárosodás plebejusi útjának keresése is. Ez utóbbi mozzanat sehol sem fejeződik ki közvetlen és egyértelmű módon, de mégis jelen van Vajda fejtegetéseinek hátterében, s ha nem is mindig programszerűen,

de annál indulatibb, ösztönösebb módon befolyásolja a két röpirat gondolatmenetét. E röpiratoknak nem annyira gondolati, mint inkább lírai jellegük van. Szitkozódó, vagdalkozó monológokként kanyarognak, szeszélyes kitérőkkel az iszákosság, vagy a fővárosban felállítandó szobrok ügyére, s nem annyira logikai, mint inkább indulati a kompozíciójuk is. Több, és felszabadultabb indulat kap helyet a röpiratokban, mint akár az 50-es évek költeményeiben; ezek a röpiratok utat törnek Vajda későbbi költészetének s tombolásukból, végletes haragjukból épp elég maradt meg a *Jubilate* számára.

A két Vajda-röpirat bonyolultsága épp abban van, hogy szerzőjük ugyan ellenzi a nemesi polgárosodást, s a nemességet bármifajta polgárosodásra képtelennek tekinti, — de épp ennyire kritikus a forradalom, s 1848—49 emléke iránt. Vajda polgárosodási programja tehát a forradalom elutasításában a liberálisokéval közös. Természetesen, e közösség mellett még több olyan mozzanatot említhetünk, melyek épp ellentéteiket bizonyítják. De Vajda álláspontját 48 kérdésében az jellemzi, hogy hibáztatja a forradalmat és a szabadságharcot, — mivel azt a nemesség ügyének tekinti. 1848-at már csak azért is idegenkedéssel szemléli, mivel azt a nemesi liberalizmus is a magáénak vallja. De ha Vajda röpirataiban egy „hivatásos" politikus átgondolt, „szakszerű" megnyilatkozását keressük, úgy aligha tudunk velük mit kezdeni. Ezeknek a röpiratoknak legmélyebb igazságai némiképp — költői módon derülnek ki. És ez nem csökkentheti, inkább emeli értéküket szemünkben. Vajda koncepciója aligha éri el Eötvös vagy Kemény eszme-rendszerének színvonalát, ám néhol zavarosan, másutt ösztönösen, de mindig szélső indulattal kimondott igazságainak érvényét a történelem amazokénál sokkalta inkább igazolta. Vajda bírálata 1848-ról arra figyelmeztet bennünket, hogy a plebejus-népi szemlélet a nemesség iránti bizalmatlanságot néha a nemesség művének vélt szabadságharcra is kiterjesztette. A nemesi liberálisok is meg akarják kerülni a forradalmat, s Vajda ebben átmenetileg egyetért velük. De semmiképp sem ért végül egyet abban, hogy a kibontakozás útját a nemességre támaszkodva lehet csak megtalálni.

Vajda minden történelmi tényt, minden kortársi jelenséget ahhoz a szükséghez viszonyítva szemlél, mellyel a polgárosodás a 60-as évek kezdetén jelentkezik. A reformkort többre becsüli, mint a szabadságharc korszakát: akkor volt csak „nagy élete" nemzetünknek, s ma már a „tetőponton lehetnénk", ha nem tévedünk bele a forradalom „rettentő kátyujába", s ha idején meggondoljuk, hogy „az eszeveszettség nem dicsőség" stb. *(Önbírálat)*. A forradalom, vagyis a „boldogtalan elragadtatás" afféle „második Mohácsot szülő" hibának minősül Vajda szemében, s így jut el ő is a Kemény—Csengery-igenelte „önkorlátozás" elvéhez: inkább „szerény körben" maradjunk, semmint „ismét elbizakodva olyan után epedjünk, melyet elkezdeni se tudunk" (uo.). Hasonlóképp ellenzi a francia és lengyel „népdrámai jeleneteket", az „alulról induló, féktelen népmozgalmakat", s a *Forradalom után* szellemében, nem

hiszi, hogy a magyar nép oly „fenevadságra vetemednék, mint a francia" stb. (uo). De a *Polgárosodás*ban is emlegeti „a forradalmi vágyak üres szappanosbuborékát", csípős megjegyzéseket tesz Kossuth szónokiságára, s arra, hogy az „exigenciák tudományát" szerencsétlenül alkalmazta stb. Mindez nem gátolja Kossuthot abban, hogy Vajdáról 1869-ben is nagy rokonszenvvel emlékezzék meg: „Vajdának nincs kenyere. — Bíz én adnék neki, ha tehetném — mert nagy hasznát lehetne venni a tollának . . .". Vajda politikai nézeteinek változásait, s Kossuthtal kapcsolatos álláspontjának többszöri módosulásait a kutatás már jó ideje kimutatta. Az *Önbírálat* és a *Polgárosodás* nézetei 48-ról, Kossuthról és a forradalomról elsősorban azért tanulságosak számunkra, mivel megérttetik velünk azokat a gondolkodási csapdákat és vargabetűket, melyekkel a polgárosodás lehetőségeit kereső 48-as nemzedéknek találkoznia kellett. Ebben a nemzedékben közösnek, általánosnak kell tekintenünk a felfogást, mely a forradalmat, a 48-as utat, mint járhatatlant, mint egyszer már tévesnek bizonyultat, elutasítja. Vajda ebben nem különbözik Aranytól, de Keménytől és Gyulaitól sem. Amikor az „irodalmi Deák-párt "nézeteit emlegetik az irodalomtörténészek, megfeledkeznek arról, hogy bizonyos kérdésekben egyetértés állt fenn a legkülönbözőbb politikai felfogású írók között, s ha mindenképp számolni akarunk az „irodalmi Deák-párt" létével, — úgy Vajdát is bele kell foglalnunk e „pártba". Mert, egyebek közt, mindaz, amit Vajda a *Polgárosodás*ban mond egykori forradalmi „ábrándjairól", ugyanazt valamennyi író-kortársa elmondhatja, s még azok a legbecsületesebbek, akik kimondják ezt: „Nekem is vannak, azaz hogy voltak (hisz én is voltam politikai gyermek) ábrándjaim, melyeket csak úgy behúnyt szemmel teremtettem magamnak, s igen jól esett azokkal magamat elaltatni és róluk továbbálmodni; és ezeket ugy magán szenvedélyből versekbe is foglaltam, de legalább sanyarú prózában, lant nélkül, higgadt komoly képpel már ma ugyan nem mernék beszélni róluk". Nem Gyulai tehát az egyetlen, aki úgy véli, hogy Világos után „nő be a nemzet fejelágya"; a Világos utáni korszakot nem érthetjük meg, ha a valóság ismerete helyett legendákra kívánunk hagyatkozni. Az útkeresés, majd pedig a kibontakozás lényegéhez hozzátartozott a valamikori, nagy eszmények és példaképek ha mégoly átmeneti és igazságtalan elutasítása is. Mindez szoros tartozéka volt egy korszak ellentmondásosságának. Vajda lényegileg haladó szerepe nem abban mutatkozik meg, hogy ő homlokegyenest ellenkezőjét mondja mindannak, amit Kemény a maga röpirataiban, Arany *A nagyidai cigányok*ban, Gyulai pedig cikkeiben kifejt. Vajda nézetei amazokéival általában megegyeznek. De van köztük egy lényeges különbség: Vajdánál szerepelnek olyan elvek is, melyek idegenek a nemesi liberalizmustól. Ez az oka annak, hogy Arisztideszt Gyulai oly hevesen támadja.

Vajda polgárosodási koncepciója Széchenyire támaszkodik, s ebben sincs semmi meglepő: a plebejus-népi értelmiség, mégpedig Arany éppúgy, mint Erdélyi, *Az elveszett alkotmány*ban megnyilatkozó Széchenyi-rokonszenvet

Világos után sem tagadja meg. „Én megvallom, hogy esztétikai ízlésem s ítéletem nagy részét az Iliászból, magyar politikai kátém hitágazatait leginkább Széchenyi műveiből merítém" — írja Vajda a *Polgárosodás*ban. Ha pedig az „irodalmi Deák-párt" mibenlétét pontosan körvonalazhatónak hiszi valaki, s „ellentétet" képzel el az 50-es években a radikális Vajda és a „reakciós" irodalmi párt között, az vegye figyelembe Vajdának a *Polgárosodás*ban Deákról nyújtott jellemzését: „Deák Ferenc minden nemzetnél kitűnő nagy volna, de mint magyar, épen üstökösszerű jelenség"; vagy: Deák Ferenc „oly vígasztaló, fölemelő erkölcsi jelenség, és kivált irányvesztett, tévelygő, demoralizált újabb korszakunk hibái és félszegségei közt, hogy nemes alakjára tekintve a pesszimista is új reményre, hitre ébred" stb. Mindebből, természetesen, Vajda „reakciós" voltára következtethetnünk éppoly hiba lenne, mint azt hinnünk, hogy Vajda *kétségtelenül haladó*, kétségtelenül radikális és 48-hoz kapcsolódó gondolkodásmódjához csak 1849 eszméinek tántorítlan és fennkölt hirdetése illett volna.

Komlós Aladár Vajda-monográfiája már 1954-ben megnyugtatóan, végleges érvénnyel tisztázta a két Vajda-röpirat keletkezésének hátterét, s Vajda tanainak ellentmondásos körülményeit, okait. Komlós kimutatta már, hogy Vajda túlzott reményekkel fogadta Schmerling politikáját, de röpirataiban továbbra is „a feudalizmus felszámolása, polgári Magyarország teremtése, 48 folytatása a főcélja. Ausztria felé is azért fordul reménykedve, mert a 61 februárjában némiféle polgári alkotmányt kapott". Ugyancsak Komlós mutatja ki, hogy mi mindenben haladt túl Vajda Széchenyin (pl. agrárkapitalizmus helyett fejlett kapitalizmus óhajtása stb.); Vajda is abban a hitben él, hogy „Ausztria európai szükség; olyannyira, hogy midőn már romokban hever, fölszedik ellenei és összerakják" (tegyük ehhez hozzá: Kemény Zsigmond ezt már az 50-es évek elején hirdette, s Vajda ez 1863-as nyilatkozata, melyet Komlós idéz, egyszerű visszhangja a Kemény-féle politika alapelvének). Komlós találóan állapítja meg, hogy „ha Vajda meg akar is maradni Ausztria szövetségében, azért akarja ezt, hogy szövetségesét előbb felhasználja, azután maga alá gyűrje". De ugyanezt a gondolatot, rejtettebben, a *Még egy szó a forradalom után*ban megtaláljuk, később pedig Eötvös 60-as évekbeli naplójegyzeteiben. Vajda a *Polgárosodás*ban amiatt tesz szemrehányást a magyar politikusoknak, hogy nem egyeztek ki 1861-ben, a 48-as elvekből tett engedmények árán is, hisz „amit a jelszóul vett évszám törvénybetűiből engedtünk volna, bizony jóval kisebb kár lett volna, mint a roppant haszon, melyet egy nemzeti, szabad beligazgatás által csak néhány év alatt is elértünk volna". Vajda még azt is megbocsájthatónak tartja, hogy az osztrák kormány fél az 1848-as alaptól: „Ezt nem vehetjük neki rossz néven; ellenségünkké tettük, tehát aszerint jár el irányunkban" (uo.). Kedvünkre szaporíthatnók az idézeteket, melyek különösen a *Polgárosodás*ban, az Ausztriával való szövetség, a kiegyezés érveit vonultatják föl: „Apáink testamentuma: Ausztriávali szövetség.

Ez a való egésze, melyet modalitások miatt végkép föladni nem szabad"; vagy: „A dolgok rendje, a társadalom Európában, úgy látszik még mindig azon elvek alapján áll, melyek századok előtt Ausztriávali szövetségre utaltak bennünket"; vagy: „majd abban minden érett politikus megegyez, hogy helyzetünknél fogva a sors által Ausztria szövetségére vagyunk utalva" stb. stb. Vajda megegyezik a nemesi liberálisokkal abban, hogy Magyarországot a „jelen birodalom közepévé, súlypontjává" kell tenni, a nemzetiségekkel szemben pedig nem az elnyomás politikáját kell folytatni, hanem arra törekedni, hogy a magyarság amazoknak „a korszerű haladásban úttörője, kalauza, kifelé védelmező protektora" legyen *(Polgárosodás)*. De ugyanezt mondja Kemény a *Még egy szó . . .*-ban, s ugyanezt Gyulai is, a *Társaséletünk*ben. Vajda 14 millió helyett 25 millió „magyar lélek" nagy hatalmáról ábrándozik élén azon felséges uralkodóházzal, melyre szent István koronája a dicső Árpádházzali rokonsága folytán szállott!" (uo.) Íme, a polgárosodás igenlésével egyidejüleg, a későbbi magyar sovinizmus csírái is, melyek ki is fejlődnek még Vajda későbbi írásaiban.

Vajda azonban egyelőre éppoly kevéssé türelmetlen a nemzetiségekkel szemben, mint Kemény vagy Gyulai; „élire éppen ne állítsuk a nemzetiségi kérdést, mert mi azzal többet elriasztunk, mint amennyit jelenlegi helyzetünkben adni képes, édes kevés előnyökkel magunkhoz vonzhatunk" — írja a *Polgárosodás*ban. Elítéli azokat, akik a „szegény tót vagy német gyereket már az iskolában csúfolják, a zsidót épen utálják, üldözik" (uo.—, de szinte önkénytelenül, a nemzetiségi kérdést ugyanolyan szorongással, aggodalommal szemléli, mint Kemény, és a magyar polgárosodást csak a nemzetiségek polgárosodásával való versenyben — szabad versenyben — tudja elképzelni. A magyar polgárosodásnak ez a felfogása csaknem tragikus egyöntetűséggel merül fel a Világos utáni korszak magyar gondolkodóinál, s ez a felfogás vezet majd később a nemzetiségi elnyomás szentesítéséhez. Vajda is amiatt sóhajt fel az *Önbírálat*ban, hogy „bizony nem jó jel, hogy ezer év óta magunkba nem tudtuk olvasztani a velünk egy hazában s szórványosan lakó külön nemzetiségeket". A rivalitás eszméje kezdetben még serkentően él a köztudatban; később az elnyomás indítéka lesz. Vajda még a polgárosodás szabad versenyének formái közt képzeli el a nemzetiségi viszonyokat: magyarok és szlávok egymás művelődését segítenék elő ezzel a versennyel. A dualizmus Magyarországán majd a szabad verseny elve az elnyomás igazolásául, — illetve az együttműködés, a közeledés elutasításának indokául szolgál.

Fontos körülmény, hogy Vajda a polgárosodás szükségét a nemzetiségi viszonyokból olvassa ki, s ugyanezek késztetik a kiegyezés sürgetésére, a nemesi politika elvetésére is. Az *Önbírálat* azzal sürgeti a polgárosodást, s a passzív ellenállás feladását, hogy az „életerős szláv fajok" egymás után ébredeznek, s mi elmaradunk mögöttük. De, hogy a polgárosodásnak a nemzetiségek szabadversenyeként való felfogása mennyire veszélyes, az csakhamar kiderül Vajda

olyan nézeteiből, melyekben már a későbbi magyar nacionalizmus előképe dereng. A magyar nemzetiség féltése vezeti még egyelőre Vajdát, — de ez a féltés még őnála is át-átcsap a nemzetiségek iránti féltékenységbe. S még csak azt sem mondhatjuk, hogy Vajda e féltékenységben a nép érdekeit tartja szem előtt: Keményhez hasonlóan, a nemesi birtokért aggódik ő is. Vajda szerint az a legfontosabb, hogy a „követelő nemzetiségek" közt a földbirtok és a pénz magyar kézen maradjon. De szerinte a kispolgárságnak is azért kell tovább haladnia az iparosodás útján, mivel a „bevándoroltak" kitúrják üzletéből, iparából: „Igy nőnek aztán a büszke szegénynek fejére a kapcaszárba kötött holmival a bevándorló, okos, munkás, igyekező hausknechtek, kellnerek", — vagy: „a rongyszedésen, gyufaáruláson, szatócskodáson kezdő izraelfi öregségére azon dicső hazafiak jószágait veszi haszonbérbe, kik a megyei és országgyűléseken oly épületes beszédeket tartanak a nemzetgazdászat és hazaboldogítás feladványairól" stb. *(Önbírálat)*. Ezek az idézetek is elegendőek lehetnek arra, hogy a korszak haladó mozgalmainak ellentmondásos voltát bizonyítsák. A polgárosodás haladó igenlése, a nemesség magatartásának ugyancsak haladó, Petőfi szellemében történő bírálata megfér a nacionalizmus elfogultságaival, sőt, a majdani sovinizmus csíráival is. Mindez arra figyelmeztet, hogy a Világos utáni korszak rendkívüli bonyolultságai közt nem lehet fehérre-feketére festett szereplőkkel, folyamatokkal és jelenségekkel számolnunk. E korszaknak egyetlen olyan szereplője sincs, akit a hibátlan eszmeiség példájaként említhetnénk. De másrészt, legalábbis a jelentősebb írók között, egyetlen olyan sem akad, akit teljességgel, s egyértelműen a reakció oldalán „könyvelhetnénk" el. Vajda éppoly kevéssé mentes az ellentmondásoktól, mint amennyire Keménynek is vannak olyan nézetei, melyeknek jogosultságát a történelem igazolta. „A művelődés, még pedig versenytársainkénál gyorsabb művelődés egyedüli palladiuma nemzetiségünknek" írja Vajda az *Önbírálat*ban, s ezzel olyan elvet fogalmaz meg, mely a maga idejében a jó ügyet vitte előbbre, de később önmaga visszájára vált. 1862-ben még a serkentés szándéka uralkodott ebben az elvben, — a század vége felé pedig már az elnyomásé. A nemzeti eszmén épülő polgárosulás ideológiája sohasem tud túllépni az önlényegéből támadó ellentmondásokon. Vajda elvei éppúgy mutatnak a radikális demokratizmus, mint a nemzeti és faji sovinizmus irányába. Ady éppoly joggal tekinthető őt elődjének, — mint amily joggal tekinthetné Szabó Dezső. „A magyar az özönvíz előtti szennyes, piszkos városrészekben képezi a túlnyomó elemet, ahol üzlete szatócskodás, virágzóbb kézműipara a csizmadiaság; mindenütt barnítva a falat és levegőt az 'elválhatatlan pipával', mint már Széchenyi elnevezte, és remélgetve, hogy nem lesz mindig így . . . azonban a ragyogó, élénk forgalmú, dúsgazdag Lipótvárosban ugyancsak keveset láthatunk az 'öt millió lovag'-ból, mint egy szellemdús francia író igen találóan, a magyar nemzetet definiálta" — írja Vajda az *Önbírálat*ban. Keserűsége, türelmetlensége építő és előremutató; ez a keserűség és türelmetlenség a nemzeti polgáro-

sodás egyik hajtóereje még. De idővel ugyanez az elv a diszkrimináció, a „keresztény-nemzeti" demagógia, a fajüldözés, a második világháborúhoz vezető nemzeti öngyilkosság szentesítésévé is válik. Az *Önbírálat* e gondolatára egyaránt hivatkozhatik a Vajda János Társaság baloldali értelmisége, — és a Baross-Szövetség fasizálódó kispolgársága. Nem kétséges, hogy Vajda igazi folytatói: az előbbiek. De az sem kétséges, hogy a nemzeti eszme, még haladó szakaszában is, magában hordozta már a későbbi, romboló sovinizmus csíráit. Ez az eszme mentőhorgonyul szolgál még a Bach-korszak válságaiban, veszélyeiben, — és ugyanez az eszme néha majd halálos nehezéknek is bizonyul a XX. század első felének zátonyai között.

Bármily lényeges az egyezés Vajda — és a nemesi liberálisok (a volt centralisták) elveinek nagy része között, néha ugyanaz a tézis másféle indítékból fakad amannál, s másféléből emezeknél. Vajda is osztozik a korszak erkölcsi szemléletében („Éppen azért, mert rendkívüli a veszély, van ma szükség rendkívüli nagy erkölcsökre"; „Nekünk legalábbis római erkölcsök kellenek" stb. *Polgárosodás)*, — de az ő erkölcsi igényében az erkölcsi felháborodás, az erkölcsi indulat feszítő ereje is jelen van. Kemény vagy Gyulai sohasem mondanak vádbeszédet a nemesség erkölcsi állapota felett, — de az erkölcsöt követelő Vajda ebben a vádbeszédben a legszenvedélyesebb. Ez a kor nosztalgikus elérzékenyüléssel tekint vissza a „régi jó táblabírákra", s Kemény is gyengéd tapintattal osztja tanácsait a „reál-műveltségű" pályákra való tájékozódás érdekében. Eötvös, és ugyancsak Kemény írásaiban ez idő tájt már felbukkan a letűnő világtól vett búcsú mélabúja, mely egészen betölti majd némelyik Mikszáth-regény éghajlatát, s utolsó, leginkább kifinomult hangnemét Krúdynál találja meg. Ilyesminek nyomát sem leljük Vajdánál: az ő erkölcsi igénye legalábbis Széchenyi felháborodásának hangnemében tör elő: „Nem annyira a nép ellenében kell itt a szigor, mely kétségkívül erkölcsileg még legépebb rétege a nemzetnek; azon középrend, azon osztály s illetőleg táblabíró fajzat ellenében kell a törvényes szigor vaspálcája, mely eddig az igazságszolgáltatást és törvénykezést kezelte" *(Polgárosodás)*. A táblabírói, a köznemesi erkölcs Vajda szemében: maga az anticivilizáció, az ellen-eszmény, a magyar polgárosodás legmakacsabb, ázsiai gátja. Az „erkölcsök épen ott legromlottabbak, ahol legkárhozatosabbak, tudniillik a középrendben", melynek „kultusza a baromiság, liberalizmusa a fajtalankodó erkölcstelenség", az egymást „asztal alá ivó részegeskedés", „kiknek szenvedélyük a kártya, s komikotragikus végük a tönkrejutás" stb. (uo.). Kemény a bocskoros kortesekről írt ilyen megvetéssel, — Vajda az egész osztályról. Röpirataiban az erkölcsi szemlélet kivetkezik abból az elvontságból, melybe Kemény és Gyulai nemzetiessége öltöztette: az erkölcsi igény Vajdánál mindig konkrétan jelenti a nemesi erkölcstelenség és lassú züllés elutasítását. Líraibb, személyesebb ebben az elutasításban, mint akármelyik ódájában; a „táblabírói szektaparadicsom" lakóinak portréját az orosz szatíra-írók indulatával rajzolja meg: „sűrűen sujtásolt, pitykézett

ruhában, tenyérnyi sarkantyúval, s szép csálés bajuszszal, rengeteg szakállal", — írói leleményre is a harag tanítja: „maga a nagy I. Napoleon mellé állítva Jupiternek néz ki, míg ama világhódítót mindenki pipatöltő inasának vélné"... (uo.). A liberálisok csak általánosságban emlegetik a nemzeti hibákat, — Vajda konkrétan, a nemesség hibáinak nevezi őket, s keserűségével rokon keserűség egy van csupán: *Nagyidáé*. Plebejusi lánggal kell égnie a polgárosodás vágyának olyan emberben, aki a szolgabíró basákat, a mogyorófás pandurokat, s az ázsiai, „tarka-barka, csengőpengő" viseletet emlegeti (ez utóbbi „csak annyiban különbözik a komédiai bohócétól, miszerint az sapkáján, mi pedig sarkunkon viseljük a csörgőt" (uo.).

Vajda új nemzet-eszményt keres

Nyilvánvaló, hogy nemzetin nem a nemesit érti Vajda, s ez az ő polgárosodási igényének legfőbb különbözése, Kemény és társai eszményétől. A nemzeti erényeket mégis meg akarja tartani, de ebben a kérdésben ő válik elvonttá: nem a népnél, nem a nemességnél keresi őket, — elvont, „európai" erényeket kér számon, s ezek áthasonításának gondjával nem számol. *Toldi estéjé*nek konfliktusát, gondját Vajda nem ismeri. Arany kegyelettel tekint ősz Toldi halált osztó buzogányára, — Vajda elégtétellel állapítja meg, hogy „az új kor szelleme kicsavarta kezünkből a buzogányt; az ész az erőt ellensúlyozó fegyvernemet s módot talált ki, és beállott ránk nézve a válság ideje" *(Polgárosodás)*. Toldi és Lajos király konfliktusában Vajda egyoldalúlag Lajosnak ad igazat. Ebben a szenvedélyes polgárosodási törekvésben Arany régi-népi ábrándjának elutasítása is kifejeződik; Arany jogosultnak érez bizonyos fokú szembeszegülést a korszellemmel, vagy legalábbis együttérez az ellenszegülő, ősz Toldival. Vajda felháborodik, amiért mindenütt „a nemzet hibái, a korszellemmel összeütköző tulajdonságai, ős ázsiai hajlamai ápoltatnak" (uo.), — s ha Arany tragikus *humorral szemléli a porondra* bevonuló iszonyú barátot, Vajda megszégyenülten nevetni tud csak a „régi hősiességen": „Előrántjuk őseink párduckacagányát, rozsdás sarkantyúit, s e kísértetes jelmezben akarjuk elleneinket elrettenteni, felejtvén, hogy azok fölvilágosodottak és mosolyognak mumuskodásunkon" . . *(Önbírálat)*. A „kísértetes jelmez" ily kétféle fogadtatása: kétféle magatartás is, a magyar polgárosodás kérdéseivel szemben.

Vajda röpirataiban nem a „politikai koncepció" átgondoltságát, újszerűségét kell méltányolnunk, hanem a keresést, a szándékot. Egy új polgárosodási, — és egy új nemzet-eszmény keresésének szándékát. Vajda nem alakítja ki e polgárosodás programját, s nem alakítja ki az új nemzet-eszményt, — költőként, nem is ez az ő feladata. De indulatával a keresésre serkent, szenvedélyével az újnak létrejöttét segíti, sürgeti. Ez eszmény megteremtésében — Petőfihez kapcsolódik, anélkül, hogy egyszerűen folytatná. Nem is folytathatja: új viszonyok közt kell az utat keresnie. Magányosan keresi, — és ez tragikus,

fájdalmas értelemmel telíti helyzetét, feladatát. Kemény és Gyulai a nemesi polgárosodás nemzet-eszményét vallják, Arany régi és népi nemzet-eszménye a Petőfi-korszak és a Világos utáni évtized viszonyaiból nő ki, — Vajda az új, a polgárosuló Magyarország számára keres nemzet-eszményt, mely másféle legyen, mint a nemesi liberálisoké, s különbözzék Arany archaikus elképzelésétől is. Vajda fölismeri az új viszonyokat: türelmetlensége, haragja e fölismerés következménye is. A tespedést, az önelégültséget, az „ázsiai ábrándozást" ezért gyűlöli meg. Irodalmi vonatkozásban — látni fogjuk — Vajda egyetért a népiességgel, de érzi is ennek elégtelenségeit, mikor az új, a polgárosult korszak valóságának kifejezésére kerülne sor. Hasonló érzések, fölismerések vezetik Aranyt is, midőn a népi-össznemzeti irodalom lehetőségeit szélesíteni kívánja, illetve, midőn a népiesség időszerűségén töpreng. Vajda lírája már áttört a 40-es évek népiességéből a polgárosult Magyarország városias, intellektuális mondanivalóiba. Ezt az áttörést előkészíti a két röpiratban megmutatkozó szenvedély is: az új utakat kereső Vajda elébb az eszmék között, majd tulajdon, lírai élményei, fölismerései közt kíván eligazodni.

Ő is az „álompipák füstjét" akarja szétoszlatni, s ezért veti meg a passzív rezisztencia ábrándos Magyarországát. A *Polgárosodás* egyaránt szól azok ellen, akik a Corpus Jurison raknak patience-kártyákat, s azok ellen, akik a láda fenekén heverő Kossuth-bankókból csinálnak politikát. Vajda polgárosodási türelmetlensége éppen nem indoktalan: „a gyászos 1849 óta hatványozottabban naprul-napra jobban polgáriatlanodunk, s közeledünk hajdani, illetőleg középkori avas erkölcsvilágunk Mekkája felé" (uo.). Vajda megdöbben a Világos utáni demoralizálódástól, az elernyedéstől, a tunya csodavárástól, s ezeket a hibákat a nemesi osztály helyzetéből, jelleméből fakadóknak látja, — attól tart, hogy ezek a nemesi osztályhibák az egész nemzetet megfertőzik.

Az új nemzet-eszményt kereső Vajda igen határozottan a nemesi nemzet-eszmény ellenében halad, ennek az eszménynek cáfolatára törekszik. Éppen azért a *korábbi* nemzeti erények nagy részét kritikával nézi, s hibákba átfordulását is kimutatja. Egyik 1863-as cikkében *(Magasabb szempontok)* már egyenest hibáztatja, hogy az ifjúságban csak a nemzeti eszme él, az ellensúlyozó eszmék, vagyis az egyenlőség és testvériség nélkül, márpedig társadalmi reform nélkül a politikai reform elégtelen. (Komlós Aladár.) Az *Önbírálat*ban úgy vélekedik, hogy sorskérdéseink megoldása érdekében nem a „politikai oldalra" kell egyoldalúlag ügyelnünk („mely a dolgot sokszor épen elferdíti, valójából kivetkőzteti"), hanem művelődésünkre, iparunkra stb. (mi több: „a szakadatlanul a nemzetiség körül zajgó, s annak féltéséből származó hangfélreverés — felkölti a velünk lakó idegen fajok féltékenységét" stb. uo.). Vajdának nem kell „sem rajxrát, sem forradalom", számára a művelődés, a gazdagodás a fontos. Ez a polgárosodási igény tehát egyszerre védekezik az „imádott nemzet", a „fölséges uralkodó hatalom" ellen. A nemzeti eszme egyeduralkodásában „politikai regényességet" lát („Valóban, itt a haza eszméje uralkodik minden még a legalacso-

nyabb tárgy fölött is, olykor egész a nevetségig. Itt van hazafi csizmadia, 'nemzeti hajművész', honi szoknya, és még 'nemzeti szagtalan árnyékszék' is"; *Önbírálat)*, s a nemzetiség eszméjének ily kritikus szemléletében közel áll Eötvöshöz, — de ez nem akadályozza meg abban, hogy a nemzetiségek iránti (egyelőre még építő) féltékenységében a majdani sovinizmusnak kedves eszméket fogalmazzon meg. Itt ismét csak Vajda *szándékát* kell figyelembe vennünk, s ez a szándék egyértelműen a romantika korának hazafisága, a nemesség nemzet-eszménye ellen irányul. Vajda szerint a munka többet ér a legszebb hősi halálnál, a tudomány pedig többet a csatázó hősiességnél (uo.). A magyar nemesség „oroszláni tulajdonai" Világos után a legveszélyesebbek, mert a tevékenységet elaltatják, — a romantika öntetszelgő nemzet-eszményét a modern, a polgárosult nemzet-eszmény váltja fel Vajda gondolkodásában.

Mi tehát a programja? A nyugati, polgárosult népek vívmányainak, erkölcsének, szemléletének minél sürgősebb átvétele. Vajdánál ebben a kérdésben semmiféle tétovázást nem látunk: láthattuk már, hogy túljutott mind az Aranyra, mind a Keményre jellemző fenntartásokon, meggondolásokon. Petőfiével rokon radikalizmusa épp abban mutatkozik meg, hogy az átalakulást óvatos fenntartások, meggondolások nélkül óhajtja. És mivel a korszak alapvető jellemvonása az, hogy nem veheti *egyszerre* programba mindazt, ami még a 40-es években szorosan összetartozott, együvé kívánkozott: Vajda inkább megalkuszik a nemzeti függetlenség kérdésében (Komlós szerint ebben is csak: egyelőre), de a polgári átalakulást gyökeresen akarja. A nyugati polgárosodás fenntartás nélküli átvétele, a nemzeti jellem teljes átalakítása, nemzetiség és polgárosodás konfliktusának „átlépése", figyelmen kívül hagyása: íme, Vajda álláspontja. Ez az álláspont és az Eötvösé is arra figyelmeztet, hogy a polgárosodás gyökeres megvalósításának a nemzeti problematika — bizonyos fejlődési fokon — immár útjában állt. De különösképp útjában állt e fejlődésnek maga a nemesség, mely korábbi polgári funkcióját egyre kevésbé volt képes már betölteni. Lehetséges, hogy Eötvös az *Uralkodó Eszmék*ben is azért hajlott a nemzeti igények figyelmen kívül hagyására, mivel tudta, hogy ezeket az igényeket a nemesség képviseli, melyből ő már *A falu jegyzője* idején sem várta igazában a polgárosodást.

Vajda abban ismét megegyezik kortársaival, hogy az átalakulást ő is erkölcsi formák közt képzeli el. Széchenyire ez a felfogás éppúgy emlékeztet, mint Keményre és Gyulaira. És az átalakulásnak épp az ilyenfajta felfogásában válik bizonytalanná, hézagossá Vajda elmélete. Szerinte csak ama „sarkalatos hibáinkat", ama „polgáriatlan sajátságainkat" kell levetkeznünk, „melyek a modern európai korszellemmel reánk nézve kárhozatos ellenkezésben állnak" *(Polgárosodás)*. A két röpirat szerteágazó, de erélyes és szemléletes érveléssel sorolja fel ezeket a „polgáriatlan sajátságokat", — a korhelységet éppúgy, mint a csodavárást („vajjon már aztán mire építsük reményeink fellegvárát? A francia hajóhadra Debrecennél, vagy a léghajón betörendő derék Garibál-

dira?" *Önbírálat)*, — a nemzeti bezárkózást („megtámadott nemzetiségünk kétségbeeső féltésében annyira belebújunk magyarságunk földalatti bástyáiba, cifra szürünket úgy a fejünkre húzzuk, hogy az ember alig látszik a magyartól"; uo.), — az ábrándozást, a hibáknak a sorsra, a viszonyokra hárítását („Nemzeti beteglétünk egyik főoka nem külviszonyainkban, de magunkban van"; uo.), az önismeret hiányát, a pazarlást, az úrhatnámságot, a kereskedelmi és ipari pályáktól való finnyás húzódást stb. stb. Vajda még ipari hátramaradottságunkat sem a tényleges, „objektív" okokból, hanem szubjektív, erkölcsi indítékokból hajlandó magyarázni: „sokat róhatunk ugyan föl a kedvezőtlen politikai viszonyoknak, de szörnyű hátramaradásunk okát, főleg az ipar terén — nagyobb részt saját emberi, illetőleg ázsiai természetünkben kell keresnünk" *(Önbírálat)*. Micsoda ékesszólás a szatírában is, midőn Vajda — kissé a hitvitázó irodalom stílus-hagyományát követve — felsorolja a nemzeti-nemesi hibákat, a „henyeséget, szenvtelenséget; tanulás iránti ellenszenvet; rendetlenségre, pazarlásra, kicsapongásra való hajlamot, nagyszájúság ellenében igen kevés önfeláldozást, még kevesebb valódi polgárerényt, nagy önhittség ellenében minden idegen iránti mély megvetést, zsarnok türelmetlenséget; kevés ipar és takarékosság, napról napra fogyatkozó gazdaság mellett a régi nagyúrhatnámságot, pompázó felfuvalkodottságot stb., amelyek mind nagyon nem modern civilizáció szellemével rokon, de valódi pogány ázsiai erkölcsök . . ." *(Polgárosodás)*. Korszakunk irodalmának bizonnyal legszenvedélyesebb lapjai ezek, — Petőfi óta nem szólt ily valódi harag, s Vajda képzelete már előlegezi a látomásnak azt a felfűtöttségét, mely majd filozófiai költeményeiben a világegyetemet fölidéző strófákból süt ki, vagy amelyet az *Alfréd regényének* nagy, társadalmi végítélet-képében ugyancsak az erkölcsi indulat javára fog érvényesíteni: „. . . mikor jön el az a megváltó szellem, aki lovaglóostorával végigvágván a zöld asztalokon, besoroztatván minden szózaténeklő táblabírót, véget vet a kevélykedő szenvtelenség, jólabrakolt henyeség, elkényeztetett makrancból haladás gátló csökönyösség, s biztosított filiszteri önkény mamelukmammut hadának, s tűzzel vassal égeti ki a hátramenésnek még az újkor napja által ki nem sütött utolsó rákfenéit" stb. *(Önbírálat)*. Íme, a vármegyei retorika körmondata, a vármegye ellen fordított fegyverként. Líra ez is, a javából: haragos próféta lírája, s benne a legszemélyesebb elemek, a Gina-szerelemben ért sérelmek emlékei, összevegyülnek a 40-es évek közéletében nevelődött költő fölismeréseivel, türelmetlenségeivel.

Vajda szemléletének plebejusi elemei

Vajda nemzet-kritikája a nemesi nemzet ellen irányul. Ez a kritika csak egy plebejus költő tudatában születhetett meg. Persze, Vajda indulata is keretek közé szorul: talán e keretek miatt válik is oly fojtottá, oly félelmetessé. Az a plebejusi indulat, mely a két röpiratot szülte: a forradalom lehetetlensé-

gének tudatában támad a nemesi társadalom ellen. Emiatt válik is helyenként bizonytalanná, következetlenné, sőt elvonttá. Mert, még ha az „erkölcsi megigazulás" eszméjét, lehetőségét elfogadjuk is, afelől homályban, bizonytalanságban maradunk, hogy miféle társadalmi közegben, miféle valóság talaján kell a Vajda igényelte polgárosodásnak létrejönnie? Vajon a nemesség ellenére, a nemesség felszámolásával-e? Vagy talán kispolgári értelmiségi vezetéssel, ahogyan a centralisták egy része is elképzelte? Esetleg népi alapon?

Vajda ugyan sohasem nyilatkozik világosan elképzeléseiről, mégis azt a benyomást hagyja bennünk, hogy nem annyira a nemesség átalakulása révén, mint inkább a magafajta, plebejusi értelmiség, az iparba, kereskedelembe beletanuló kispolgárság, sőt a kereskedő-iparos rétegek előtérbe kerülésétől várta az ország valódi polgárosodását. Ennek a polgárosodásnak folyamatából azonban az idomulni, átalakulni valóban kész nemességet, sőt, az arisztokráciát sem akarta kizárni. Hisz az *Önbírálat*ban megjegyzi, hogy idegen elemei ellenére is csak a polgári osztály tudna bennünket nemzeti-nemesi hibáinktól megszabadítani. Azt kívánja, hogy a német származású „kereskedelmi s iparos osztály" úgy elkeveredjék a magyarral, „hogy azt csak az utolsó ítéletre hívó hatalom oszthatná szét ismét régi elemeire". De „polgárosulást" vár az arisztokráciától is: „Igyekezzék arisztokráciánk minél kedveltebbé, a bálványoztatásig népszerűvé lennie polgári elvek vallása és mailag humanus viselet által" (uo.). A parasztságra már kevésbé számít: sürgeti a népnevelést, de a paraszti tömegeket holt erőnek tekinti, szinte lemondón emlékezik meg róluk: „Micsoda erkölcsök, micsoda szokások, minő őskori kezdetleges életmód, valóságos beduin világ!" Aligha hihetné valaki, hogy polgárosodási elképzeléseit erre a „beduin világra" akarta volna alapozni.

Vajda az egyetlen ebben a korban, aki a demokrácia igényével lép föl, — a demokráciáéval, melyet már mindenki letűntnek, idejét múltnak tekint, s melynek egykori hitét a legtöbb kortárs röstellkedve tagadja meg. „A demokrácia mai napság egy jelentőségű a szellemmel, a műveltséggel; az erénnyel, korszellemmel, a dicsőséggel! a merev, csökönyös ódon arisztokrácia egy a — tudatlansággal, vénséggel, és — nevetséggel" *(Önbírálat)*; vagy: „Ha nem irányulna is maga az európai államcsalád és társadalom a demokrataság felé, nékünk szegény hátramaradott nemzetnek a demokratikus polgári nemes erkölcsöket kellene sajátunkká tennünk és íróinknak ezeket kellene hirdetniök" *(Polgárosodás)*. Ez a helyes igény ismét csak homályos vagy elvont feladatok címén próbál konkretizálódni, — de az igény puszta jelentkezése is sokat mond, ebben a korszakban. „Az arisztokrácia erényeit magába olvasztó nemes demokráciának van egyedül jövője" *(Önbírálat)*, — jelenti ki Vajda, s az ilyenfajta demokrácia feltételének a vármegyei rendszer megszüntetését, s a munka, a takarékosság, a józanság erényeinek meghonosítását tekinti. Látható, hogy Vajda maga is zavarba kerül, midőn valamely program tételeit kellene megfogalmaznia; de ismét úgy érezzük, hogy betölti hivatását, midőn

költőként, a haladás eszméit hirdeti meg, s a század vívmányainak pátoszát fejezi ki. Vajda ezúttal is lírikusként ér legtöbbet, költőként szolgálja még röpiratában is a polgárosodás, a demokrácia ügyét. Jókaival együtt Vajda is a technikai eredmények, a felfedezések *költészetét* érzi meg, s a XX. század e majdani, nagy témáját egyelőre még a romantika elragadtatott hangnemében fejezi ki. A villany-távirdákért és vasúti mozdonyokért lelkesedő költészet még gyakorlatilag is hasznosabb, mint a mégoly átgondolt állambölcseleti elméletek: a technikai romantika e korai megszólalása a kor egyik legfontosabb jelenségét tudatosítja, s a Bach-korszak törpe viszonyai közt felébreszti a nagyság tudatát. Arany a történelemből olvasta ki az emberi nagyság példáit, — Vajda a technikát fejlesztő, ipart építő, művelődést terjesztő kortársi világból. Mert ennek a kornak a nagyság bizonyságaira, ígéreteire: emésztő szüksége van.

Az állóvíznek érzett korban Vajda mohón kap a szenvedély, a nagyság az igazi cselekvés valamennyi alkalmán és példáján. A reformkorba is azért vágyik vissza, mivel ott már erjedésnek indult valami, s a fiatal nemzedék reményei kitárulkozhattak, a demokrácia irányában. Vajdának ilyen vonzalmain kell lemérnünk az ő 48-hoz való viszonyát. Mert ezeket a vonzalmakat 1862-ben fontosabbaknak kell éreznünk akár a forradalomról vagy Kossuthról való vélekedéseinél is.

De feltűnik Vajda röpirataiban egy eszme, melynek jelentőségére a kutatás eddig nem figyelt föl: a nemzet *fölé* helyezett emberiség eszméje. Erdélyi is vallotta ezt az eszmét a 40-es években, s vissza is kanyarodik még hozzá, a *Pályák és pálmák*ban. A bezárkózásra hajlamos nemzetiesség korszakában Vajda emberiségi eszméje a 48-as forradalmat előkészítő korszak minden reményét, hitét egy csapásra felidézi, s visszahoz valamit e józan és kétkedő korba a forradalmárrá érő Petőfi költőiségéből: „Az emberiség eszméje mindenesetre annyival nagyobb, erősebb a nemzetiségnél, amennyivel egy speciális haza eszméje nagyobb az egyes emberénél. Az emberiség eszméje inkább a felvilágosodásé, a magasb műveltségé, a nemzetiség inkább az úgynevezett barbarizmusé" *(Polgárosodás)*. Ez a bátor, és a jövőből oly sok mindent anticipáló gondolat csak első pillantásra emlékeztethet Eötvös közönyére a nemzeti eszme iránt. Vajda emberiségi igénye a forradalmak korszakának örökségeként szólal meg, s az „elszigetelt, fojtólag szűk magyar látpont" ellenében követeli az irodalmaknak azt az összeölelkezését, mely mindig a forradalmi korszakokban valósult meg: „... már közel száz éve lesz, hogy a népek közt testvéri szeretet szövetsége van készülőben, s a sajtó, a haladás e gondolatgyors mozdonya egy-egy meleg üdvözletet hoz és visz a két világrész különböző felvilágosult népei egyikétől a másikhoz. Majd egy Béranger dalaiban, majd Tamás bátya kunyhójában, majd Hugo V. Nyomorultjaiban millió szív egy dobbanásban, millió lélek egy gondolatban ölelkezik" *(Polgárosodás)*. Vajdának igaza van, midőn ezt a fajta irodalmat Világos után annyira hiányolja Magyarországon, — igaza van, midőn a bezárkózásra hajlamos népnemzetiséggel szemben

ennek az emberiségi irodalomnak eszményét újból meghirdeti: „1848 előtt még csak föl-fölvillant egy-egy nagyobb általános eszme irodalmunkban is, de 48 óta? — legjelesebb költőink, mint valami babonás kincskeresők, régi romok közé búvva, ódon szavak után kutattak" stb. — utal, eléggé igazságtalanul, Aranyra is. De bizonyos, hogy Vajdának ez az igénye az emberiségi irodalom iránt, egy. a nemzetinél, a népnemzetinél modernebb, polgárosultabb irodalom igényét is jelenti. Ezt az igényt ő 80—90-es éveinek költeményeiben úttörő módon elégítette ki. Amikor kifogásolja, hogy a magyar irodalomban „mindig csak" *haza, haza*, de sohasem „a világ, az emberiség, a haladás": Vajda a Petőfi-korszak leghaladóbb hagyományához éppoly szorosan kapcsolódik, mint a modern, az európai módon polgárosult magyar irodalom megteremtésének célkitűzéséhez. S amikor a *Polgárosodás*ban kifakad a bezárkózóan nemzeti irodalom ellen („. . . mi annyira selyembogárszerűleg kötjük be magunkat szűk magyar világnézletünk gumójába, hogy abból se ki nem látunk, sem mások nem ösmerhetnek föl bennünket; annyira speciálisul sajátlagosan magyarok vagyunk, nemzetiségünket oly ősi ódonságban tartjuk, hogy az idegen szinte érzi a zugszagot, a dohos ízt rajta, s annyira nem újítjuk magunkat korszerű elemmel, hogy megecetesedéstől méltán tarthatnánk, ha ez sokáig így menne"), — már azt a modern irodalmat is igényli, melyet az Ady-korszak fog létrehozni. Vajda az első költőnk, aki a népiesség, a népies-nemzeti irányzat elégtelenségét fölismeri, s ez a fő oka annak, hogy a népiesség-nemzetiesség dogmájának féltékeny őrzője, Gyulai Pál megírja az Arisztidesz-bírálatot. Különös módon, s bizonnyal költői nagyságánál fogva, a nemzetiességhez annyira ragaszkodó Arany lesz a másik, aki a népiesség bizonyos elégtelenségeit átérzi, s arra törekszik, hogy ezt az irányzatot az új, a modernebb, a polgárosultabb Magyarország valóságának kifejezésére alkalmassá fejlessze. Mindketten költői pályájuk utolsó szakaszában, s csaknem egyidejűleg teremtik majd meg azt a lírai kifejezésmódot, azt a költőiséget, mely már alkalmas az új valóság tükrözésére, — s mely a XX. század modern költészetének előzménye is.

Ha röpiratainak politikai vonatkozású fejtegetéseiben néha elvontnak, következetlennek, homályosnak érezhettük is Vajdát, annál meglepőbb világosságról tesz tanúságot ugyanő, midőn véleményét irodalmi kérdésekben fejti ki. Nála élesebb szemmel senki sem figyel föl arra, hogy irodalmunk megfeledkezett a kor „irányeszméjéről", a polgárosodásról, s „utat irányt tévesztve, céltalanul tévelyeg az eszmék irdatlan, vadon rengetegében" *(Polgárosodás)*. A korszerű elemek áthasonítását még mindig fennálló szükségnek tartja, s ebben is igaza van, hisz a romantika hozománya óta a magyar irodalom még semmivel sem gazdagodott mindabból az új vívmányból, amit az európai irodalom létrehozott. A magyar irodalom nemzetközi visszhangtalanságát Vajda a túlzottan nemzeti jelleggel magyarázza. A kritikai realista irodalmat, mely az oroszoknál az idő tájt bontakozik, nálunk csak Vajda röpiratai képvi-

selik, — bár épp ő az, aki ennek hiányát szóvá teszi: „Az igaznak, a valódinak sehol oly rideg, az önző, szellemes hazugnak sehol háládatosabb hazája, mint jelenleg nálunk irodalmunkban" *(Önbírálat)*.

Mindaz, ami igaz és valódi Vajda röpirataiban: annak az eszmeiségnek gyümölcse, melyet a forradalmi korszakból örökölt a költő. Az emberiség haladásának hite nála — és bizonyos mértékben: Eötvösnél — fejeződik ki Világos után a legtöbb szenvedéllyel és eréllyel. „Az emberi társadalom lehető tökélyülése feltartózhatatlanul közelg" — vallja a *Polgárosodás ;* ez az a hit, mely a „vesztett nemzetiségi vagy szabadságharc csatája után, tört karddal kezében vagy bilincsekkel lábán" is megvígasztal, „szeliden zárja le" szemét. Vajda szenvedélyes hite az utópiával érintkezik, s olyan kifejlet felé irányul, melyet még a megvalósult polgárosodás sem tudna elérni: „... a művelődés tovább haladván, végcélja nem lehet más, mint az összes emberiségnek, nemzeti szellemeik megtartása mellett — egy nagyszerű államrendszerbeni egyesülése. E nagy végcél felé irányul a jelen s közeljövő törekvése, emellett minden egyes nép sajátlagos érdeke másodrendűvé törpül" (uo.).

Így kíván túljutni Vajda a nemzetin is, a nemzet érdekében, — így igenli a polgárosodást, fenntartásoktól, meggondolásoktól mentesen, ugyanúgy, ahogyan a szabadságot Petőfi igenelte.

Nemzetiség és polgárosodás kiegyenlítődése

A polgárosodás, épp elkésett mivoltában, hazánkban szorosan összekapcsolódott a nemzeti jelleg, a nemzeti sajátságok kérdésével. Mivel a polgárosodás a fejlett, nyugati intézmények átvételét jelentette, a nemzeti jelleg biztosítását sokan fontosnak érezték. De mivel Magyarország szoros, államközösségben élt egy viszonylag polgárosultabb országgal, Ausztriával, kialakult olyan felfogás is, mely szerint a polgárosodás érdekében a nemzeti függetlenség terén is érdemes engedményeket tenni. Az utóbbi felfogást Eötvös és Vajda, — az előbbit főként Arany, de Gyulai és Kemény is vallották. Nemzetiség és polgárosodás frontjain azonban még egyéb tekintetek szerint is megoszlottak a felfogások. Döntő kérdéssé vált az 50-es években, hogy a nemzeti jelleget a nép vagy a nemesség révén lehet-e leginkább biztosítani? A 40-es évek demokratikus-mozgalmai a népet kívánták felemelni politikailag (Petőfi), illetve műveltségileg (Arany, — és másféle értelemben: Eötvös is). A népiesség, Erdélyi első írásai óta, világosan és egyértelműen hirdette, hogy a nemzeti jellemet, sajátságokat, erényeket a nép őrizte meg leghívebben, tehát a polgárosodás áthasonlítása csak a nép felemelésével egyidejűleg valósítható meg. A nemzeti-nemesi polgárosodás programja volt a „szakszerűbb", az átgondoltabb és kidolgozottabb, — a nemzeti-népi polgárosodásé a nagyobb költői erővel hirdetett, a megragadóbb és forradalmibb. Természetesen, a két program még oly értelemben is módosult, hogy külön-külön egészen másféle arculatot muta-

tott 48 előtt és Világos után. Kemény például 48 előtt is ugyanazt vallja, mint Világos után, de a forradalom kudarca láttán bizakodóbb, mint a *Korteskedés* idején. Eötvös 48 előtt filantróp, demokratikus vonzalommal közeledik a nép sorsához, majd pedig a társadalmi kérdéseket a műveltség terjesztésével kívánja megoldani; a nemzeti eszme fontosságát inkább deklaratív módon ismerte el, ahelyett, hogy gondolkodásának tengelyévé tette volna meg. Arany (és csaknem hasonlóan Erdélyi) a népre támaszkodva óhajtja a nemzeti polgárosodást, majd a nemzeti egység politikájának híveként, össznemzeti színezetű polgárosodást óhajt, mely az egész nemzet erényeit olvasztaná össze a nyugati polgárosodás vívmányaival, az európai műveltséggel. A polgárosult nemesség általában természetesnek és szükségszerűnek tekintette nemzetiség és polgárosodás szoros összekapcsolását; de még ezen a felfogáson belül is akadtak, akik a polgárosodást a romantika leküzdésével vélték csak megvalósíthatónak (Gyulai, Csengery), — s olyanok, akik épp a romantikánál kerestek lendítőerőt a további, nemzeti polgárosodás számára (Jókai). Vajda nézetei 67 után lelik meg igazi helyüket, célzatukat: most már a kiegyezés *ellen* lép fel, a kiegyezést 62-ben még sürgető röpiratok írója; most bírálhatja csak mindenfajta kétértelműségtől mentesen a nemzeti bezárkózást, s a nemesi polgárosodás életképtelen próbálkozásait.

Polgárosodás és nemzetiség viszonyának kérdésében tehát igen eltérő, egymástól tarkán elütő véleményekkel találkozunk; ezek a különbségek kiegyenlítődnek, s csupán Vajda marad kívül a lassan létrejövő egyetértésen. Az 50-es—60-as évek fordulójára alakul ki az irodalom egyetértése polgárosodás és nemzetiség összekapcsolásának szüksége iránt; ez az egyetértés gyakorlatilag a nemzeti-nemesi polgárosodás elvének győzelmét hozza el. A nemzeti-népi polgárosodás gondolata hosszú időre háttérbe szorul most, — de a nemzeti-nemesi polgárosodás kilátástalanságának sejtelme is mind baljósabb módon jelentkezik. Polgárosodás és nemzetiség összhangba hozatala indokolt és haladó célkitűzés volt, s különösen Világos után, az egyedül helyes út. Aranynak és Gyulainak is igazuk volt, midőn erre az útra léptek. De polgárosodás és nemzetiség összhangja sem lehetett oly tartós, mint aminőnek hirdetői hitték. A két tényező közül a nemzetinek túlsúlyra jutása a polgárosodás színvonalát veszélyeztette, — s ez a veszély nemcsak, hogy tartósan fennmaradt, de konkrét jelenségekben is megnyilatkozott.

Az a körülmény, hogy a nemzeti eszme megtartotta egyeduralmát, — az a körülmény, hogy a nemesség Világos után újból vállalkozott a maga „polgári funkcióinak" betöltésére, s a magyar polgárosodás továbbvitelére: politikailag éppúgy, mint irodalmilag, fontos következményekkel járt, s a korszak legjelentősebb írói magatartásainak kialakulását szabta meg. Politikában és irodalomban egyaránt, kitartó munka folyt a nemzeti eszme vezető szerepének elfogadtatásáért. Különös módon, a polgárosodás szükségében többen értettek egyet, mint a nemzeti eszme fontosságában. Kemény és Vajda a polgárosodást

egyaránt szükségszerű, elkerülhetetlen, történelmi „kényszerűségnek" tekintették.

A Világos utáni korszak az eszmék, a célkitűzések rendezésére törekedett. Az összhang, az egyensúly, a kiegyenlítés keresése más-másféle módon, s a legkülönbözőbb elemek, tényezők közt, de azonos indítékból kifolyólag megy végbe. A polgárosodási és a nemzeti célok kiegyenlítésén Kemény és Gyulai igen következetesen munkálkodnak. A politikai életben a két eszme, a két cél kiegyenlítődése Széchenyi jegyében, s Deák Ferenc vezetése alatt jön létre. Deákhoz közeledik Eötvös, — és bizonyos értelemben, közeledik Arany is. Vannak, akik ebben a közeledésben Petőfi eszméinek elárulását látják. Észrevehettük, hogy Aranynál a népiesség plebejusi, demokratikus tartalmakkal telt meg ugyan, de nem jelentett forradalmiságot. Arany eszménye a népies-nemzeti költészet volt Világos előtt, s után is. 1848—49-es együtthaladását Petőfivel elsősorban nemzeti-demokratikus tartalmú együtthaladásnak kell értelmeznünk. Világos után Arany vezérelve a nemzeti eszme lesz; a polgárosodást is csak a nemzeti jellem és örökség fennmaradásának feltételével tudja elfogadni. Arany tehát egyet tudott érteni minden olyan törekvéssel, mely a nemzeti eszme ébrentartását, a polgárosodáson belül a nemzeti örökség megóvását tekintette céljának. Ez a magyarázata annak, hogy Deákkal, Keménynyel, Gyulaival az 50-es évek végén néhány fő kérdésben egyetértett. A Deák irányítása alatt létrejövő kiegyenlítődés azonban a nemzeti eszmét a nemességre támaszkodva kívánta biztosítani; Deáknak és társainak koncepciója szerint a nemzeti egység táborában a nemességnek jut a vezetőszerep, s hasonlóképp, a polgárosodásnak is a nemesi érdekek megóvásával lehet csak nemzetivé válnia. Deák koncepciójának ez a része azonban idegen Aranytól, s ez az oka annak, hogy annyifajta konfliktusa és válsága után, élete utolsó szakaszában idegennek érzi magát a nemzeti-nemesi polgárosodás Magyarországán, mely az egyensúly-keresés, a kiegyenlítődési törekvések hosszú szakasza után, már Ausztriával is kiegyezett. Aranynak ebből az idegenség-érzetéből fakadnak majd az *Őszikék*.

De addig is, amidőn már a kor vezető közvéleményében létrejön a nemzetiség és polgárosodás kiegyenlítődése, Arany, aki a Bach-korszakban egész költői működésének központi eszméjévé avatta a nemzetiséget, s emberi világnézeti válságaiból is a nemzeti hivatás vállalásával emelkedett ki: a *Toldi estéjé*ben ábrázolt konfliktus szerencsés feloldásának tekinti a nemzeti-polgári kiegyenlítődést. Ez a benyomása, ez a vélekedése tölti el a megnyugvás, sőt, a bizakodás érzeteivel, melyek *Széchenyi*-ódájában, és a 60-as évek elejének néhány nagy költeményében *(Rendületlenül, Magányban)* fejeződik ki. A *Széchenyi*-óda nagy képei a nemzetet felélesztő, új életre támasztó polgárosodást ünneplik, az Arany szerint Széchenyiben megtestesülő nemzeti-polgárosodási eszmét. Vagyis mindazt, ami az óda szerint Széchenyi életéből „Egy éltető *eszmévé* finomul". A megleltnek hitt összhang, a kiegyenlítődés tudata ad biza-

kodó hangsúlyt a Magányban záróstrófáinak, ez a tudat vezeti el a „magasb harmónia" igéretéhez, s mondatja ki vele a biztatást (kissé Az ember tragédiájával is rokon módon): „*Vásznunk dagad, hajónk előre megy!*" De Arany sokkal aggályosabb természet, hogysem az összhangot, s a bizakodás indokait véglegeseknek tekintené. Az *Őszikék* majd cáfolja is mindazt, amiben a költő 1860—61-ben még bizakodott. Ennek a cáfolatnak előzményeként bukkannak már föl a *Rendületlenül* szenvedélyes ellenpéldái, a nemzeti eszme haszonélvezőit ostorozó sorok (*„Önála köntös, eb, ló egyremegy, S a hon szerelmén a hölgyét veszi . . .", vagy : „Van — fájdalom! — kinek cégér hona. Hah! tőzsér, alkusz, és galambkufár" . . .*). Ezek az ellenpéldák részben a nemesi nemzetieskedés ellen is irányulnak. A megnyugvás és a bizakodás égboltja tehát nem felhőtlen Arany feje fölött; a *Széchenyi-óda* évében, 1860-ban, *Az örök zsidó* még visszahoz valamit az 1852-es válságból, meghasonlásból, mintha Arany nem tudná igazán elfogadni azt, aminek annyira örül, s visszariadna attól a megnyugvástól, mely talán mégis, újabb csalódást rejteget: „*Alattam a föld nem szilárd, Fejem fölött kétélű bárd . . .*"; vagy: „*Rettent a perc, a létező, S teher minden következő ; Új léptem új kígyón tapod : Gyűlölöm a mát s holnapot . . .*".

Arany aggályai tehát mégsem csitultak el. Tulajdon, régóta vallott eszméinek is újabb igazolásait, újabb jogosultságait keresi. Ezért törekszik majd, különösen folyóirataiban, a népiesség történeti és elméleti igazolására, — és a népiesség olyan új formáinak, módozatainak kialakítására, melyek ez irányzat korszerűségét, életképességét a jelenben, s a jövőben is biztosíthatnák.

JEGYZETEK

Eötvös „müncheni vázlatáról" l. Eötvös-monográfiám: 288—298. l.; röpiratairól: uo. 318—328. l.; a konzervatív főurak emlékiratairól: Berzeviczy Albert: i. m. I. 60—66. l.; a „Deák-pártról" l.: Somogyi Sándor: Az „irodalmi Deák-párt" kérdéséhez, ItK. 1962. 2. sz.; a nemzeti eszme nyomán létrejövő hiányokról: Németh Géza: A Pesti Napló kezdeti szakasza; ItK. 1960. 2. sz.; a Bach-korszak „dilemmájáról"; Hermann István; Arany János esztétikája, 1956. 156. l.; a Bach-korszak erkölcséről: Komlós Aladár: A magyar költészet Petőfitől Adyig. 1959. 27. l.; Gyulai Pál levele Aranyhoz, a polémiákról: Fontes IV., 332. l.; Csengery Antal levele Gyulai Pál „epésségéről": uo. 237. l.; Gyulai panaszkodik Aranynak, amiért barátai nem kedvelik „modorát": uo. 425. l.; Arany válasza: uo. 451. l.; Gyulai szemrehányása, Arany „lanyhasága" miatt: uo. 436. l.; Gyulai berlini levele Csengeryhez: uo. 277. l.; Gyulai, Csengeryhez, Jósika „érzékenységéről": uo. 400. l.; Gyulai, Aranyhoz, kritikusi meghasonlásáról: uo. 440. l.; Gyulai „szenvedélyességéről": Komlós A.: i. m. 98. l.; Gyulai és Vischer tragikum-elméletének összehasonlítása: Hermann István: Gyulai Pál. A magyar drámáért, 1955. 158—160. l.; l. még: ugyanő: Arany János esztétikája, 1956. 184—187. l.; Gyulai levele Pákhoz a tragikumról: Fontes IV., 77.; Greguss levele Gyulaihoz, az Udvarházra tett megjegyzéssel: uo. 339. l.; Kossuth nyilatkozata Vajda Jánosról: Szabad György: Vajda János politikai elszigetelődésének történetéhez, It. 1960. 2—3. sz. 141. l.; l. még: Csabai Tibor: Kossuth Lajos és az irodalom, 1961. 248. l.; A Vajda-röpiratok problémáinak tisztázása: Komlós Aladár: Vajda János, 1954. 117—119. l.; Vajdának Schmerlinggel kapcsolatos illúzióiról Komlóson kívül l. még: Szabad Gy.: i. m. 129. l.; Vajda János Magasabb szempontok c. cikkéből az idézet: Komlós A.: i. m. 112. l.